

นารีผู้มีคุณ

เล่ม ๒

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๕

นารีผู้มีคุณ เล่ม ๒

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๕

เรื่อง นารีผู้มีคุณ เล่ม ๒

คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๓๕ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

๙๒๐.๗

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน.
นารีผู้มีคุณ. เล่ม ๒ กรุงเทพฯ, ๒๕๓๕
๑๑๘ หน้า. ภาพประกอบ

๑. ไทย--ชีวประวัติ. ๒. ชื่อเรื่อง
ISBN 974-7779-64-1

บรรณาธิการ นายบรรเจ็ด อินทุจันทร์ยง
ผู้ช่วยบรรณาธิการ นางสาวไหม จบกาสึก
ออกแบบปก นางสาวไหม จบกาสึก

พิมพ์ที่ : บริษัท ฉลองรัตน์ จำกัด ๙๙ ถนนเทียมร่วมมิตร เขตห้วยขวาง กรุงเทพฯ ๑๐๓๑๐
โทร. ๒๕๗-๐๑๑๑

นารีผู้มีคุณ
เล่ม ๒

**รายนามคณะกรรมการจัดทำเอกสาร
และ บทความสดุดีบุคคลสำคัญ**

๑. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๒. หม่อมราชวงศ์แสงสุรีย์ ลดาวัลย์	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๓. นายภาวาส บุนนาค	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๔. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	ประธานอนุกรรมการ
๕. นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๖. พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ ไปชะกฤษณะ	อนุกรรมการ
๗. นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	อนุกรรมการ
๘. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	อนุกรรมการ
๙. นายนิรันดร์ นวมารค	อนุกรรมการ
๑๐. นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา	อนุกรรมการ
๑๑. นางสาววนิดา สถิตานนท์	อนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๓. ผู้อำนวยการสถานีวิทย์กระจายเสียงแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๔. นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง	อนุกรรมการ
๑๕. นางอรสา สนั่นไทย	อนุกรรมการ
๑๖. นางเฉลิมศรี หุ่นเจริญ	อนุกรรมการ
๑๗. นางสาวไหม จบกมลศึก	อนุกรรมการ
๑๘. นางสุมาลี เกตุแก้ว	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๙. นางวารุณี จันทรรักษ์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๐. นางณัฐวรรณ ชีพเป็นสุข	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

บรู๊ตตี้คอกคูนี่จัดเขาเฉพาะคน : เฒ่า

คำนำ

สตรีไทย ได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองมาทุกยุคทุกสมัยในบทบาทต่างๆ กัน มีทั้งสตรีผู้กล้าหาญที่สู้รบกับข้าศึกเพื่อป้องกันประเทศชาติ เป็นปราชญ์ เป็นกวี เป็นศิลปิน เป็นนักเขียน ผู้สร้างสรรค์ผลงานทางวรรณกรรมไว้เป็นสมบัติล้ำค่าของชาติ เป็นครูอาจารย์ ผู้สั่งสอนวิชาความรู้ อบรมบ่มนิสัยศิษย์ให้เป็นคนดีมีคุณค่า เป็นแพทย์ผู้อุทิศเวลา แรงกาย แรงใจ และกำลังทรัพย์เพื่อรักษาผู้ที่เจ็บไข้ให้พ้นจากโรคภัยอันทุกข์ทรมาน เป็นนักสังคม สงเคราะห์ ผู้เสียสละความสุขส่วนตัวออกไปสร้างความสุขสมบูรณ์ให้แก่สังคมที่ห่างไกล ความเจริญ สตรีทั้งหลายเหล่านี้ล้วนเป็นผู้ที่ควรยกย่องให้เป็นแบบอย่างแก่นุชนรุ่นหลัง เรื่องราวในการดำเนินชีวิตและการทำงานของแต่ละท่านล้วนน่าศึกษา และถือเป็นคติ เตือนใจให้ทุกคนเพียรพยายามทำงานตามฐานะ วิชาชีพ และความถนัดของตน ด้วย ความอดทน เข้มแข็ง ไม่ท้อถอยต่ออุปสรรคและความเหนื่อยยากทั้งปวง

คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการ เอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้รวบรวมบทความที่เป็นประวัติชีวิต และผลงานของผู้บำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ พิมพ์เผยแพร่มาแล้วคือ “สดุดี บุคคลสำคัญ” รวมประวัติและผลงานบุคคลสำคัญทั้งชายและหญิง “เฉลิมพระเกียรติ พระราชวงศ์ฝ่ายใน” รวมพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ กับพระประวัติของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และเล่มนี้ซึ่งมีชื่อว่า “นารีผู้มีคุณ” ได้ รวบรวมประวัติและผลงานของสตรีที่เป็นสามัญชนกับสตรีผู้มีบรรดาศักดิ์ ทุกเล่มล้วนยืนยัน ให้เห็นว่า ผลงานและคุณความดีนั้นย่อมยืนยงไม่สูญสลายไปกับชีวิตและร่างกาย ไม่ว่าจะเป็น ชายหรือหญิง ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะอะไรหรือมีอาชีพใด ทุกคนสามารถบำเพ็ญคุณ- ประโยชน์เพื่อชาติบ้านเมืองได้ทั้งสิ้น

**คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ**

สารบัญ

	หน้า
๑. ท้าวสุรนารี คนดีเมืองโคราช	
นางสุภรณ์ สภาพงศ์.....	๑
๒. ของดีจากตำรา แม่ครัวหัวป่าก์	
นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา.....	๕
๓. เจ้าจอมมารดาทับทิม	
พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.....	๒๕
๔. ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล กับมูลนิธิราชประชาสมาสัย	
นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	๔๗
๕. ท่านผู้หญิงพัว อนุรักษรัชมณเทียร	
พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ.....	๕๓
๖. คุณหญิงสิน ศรีวิสารวาจา	
ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิ์กุล ณ อยุธยา.....	๕๙
๗. คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์	
นายสมภาพ จันทรประภา.....	๖๕
๘. คุณหญิงต่วน โกศลวิตร	
หม่อมหลวงจิตติ นพวงศ์.....	๗๑
๙. คุณสุวรรณ	
คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	๘๑
๑๐. หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร	
คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	๘๗
๑๑. นางเยื่อน ภาณุทัต	
พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ.....	๙๓
๑๒. นางเจริญ พาทยโกศล	
นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	๑๐๓

ท้าวสุนารี

ท้าวสุนาริ

คนดีเมืองโคราช

นางสุนรรณ์ สถาพงศ์ เรียบเรียง

คำพังเพยที่เกี่ยวกับชีวิตและงานของหญิงไทย สมัยโบราณที่ว่า “เปล็กไกรว ดาบก็แกว่ง” นั้นแสดงถึงความสามารถของหญิงไทยทั้งการบ้านและการเมือง เมื่ออยู่ในบ้านก็ทำหน้าที่แม่บ้าน ทำงานบ้านดูแลลูก ครั้นยามศึกผู้หญิงแม้เป็นเพศที่อ่อนแอก็จับดาบช่วยผู้ชายออกต่อสู้ข้าศึกที่มารุกรานประเทศชาติได้ ผมที่เคยยาวประจำ ในยามปกติก็อาจตัดสั้น สไบที่เคยหมักก็เปลี่ยนเป็นตะเบ็งมานอย่างที่เราเห็นกัน ในประวัติศาสตร์ไทยได้ปรากฏวีรกรรมของสตรีไทยหลายครั้ง ซึ่งล้วนเป็นเครื่องเตือนใจไทยรุ่นหลังให้สำนึกว่าเอกราชของชาติเป็นสิ่งที่ต้องรักษาไว้ด้วยเลือดและชีวิตของบรรพชนซึ่งได้เสียสละชีพเพื่อชาติมาแล้ว ในวันนี้คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ ใครขอเสนอชีวประวัติของวีรสตรีไทยผู้หนึ่ง คือท้าวสุนาริแห่งเมืองนครราชสีมา หรือเมืองโคราช ผู้ชาญฉลาดในกลวิธีการศึก สามารถรวมกำลังชาวนครราชสีมาที่ถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลย เอาชนะทัพจากเวียงจันทน์ ทำให้เมืองนครราชสีมาและแผ่นดินไทยในส่วนที่อยู่ติดกับลาวรอดพ้นจากเงื้อมมือข้าศึก

ท้าวสุรนารี เดิมชื่อ คุณหญิงโม เป็นภริยาพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา เกิดเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๑๔ ที่เมืองนครราชสีมา เป็นธิดานายกิม และนางบุญมา เมื่ออายุได้ ๒๕ ปี ได้แต่งงานกับ พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ทศทิศวิชัย (ทองคำ) ซึ่งต่อมามีตำแหน่งเป็นพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี ที่ปรึกษาเมืองนครราชสีมา เมื่อประกอบวีรกรรมที่ทุ่งสัมฤทธิ์นั้น ท้าวสุรนารีอายุล่วงถึง ๕๕ ปีแล้ว

เจ้าพระยามหิศราธิบดีและท้าวสุรนารี ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ หมู่บ้านตรงข้ามวัดพระนารายณ์มหาราช ท่านทั้งสองได้บำเพ็ญกุศลสร้างวัดศาลาลอยขึ้น ท้าวสุรนารีถึงอนิจกรรมเมื่อเดือน ๕ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ เจ้าพระยามหิศราธิบดีผู้สามีได้ก่อเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ที่วัดศาลาลอย ต่อมาเจดีย์ชำรุด พลตรี พระยาสิงหเสนี ครั้งเมื่อเป็นพระยาประสิทธิศัลการและชาวนครราชสีมาได้สร้างกุฎขนาดเล็กเพื่อบรรจุอัฐิท้าวสุรนารีขึ้นใหม่ที่วัดนารายณ์มหาราช ครั้นเมื่อกุฎนั้นได้เสื่อมสภาพลงพระยากำธรวายัพทิศ ผู้ว่าราชการจังหวัดนครราชสีมา และพลเอกพระเริงรุกปัจจามิตร ผู้บังคับการมณฑลทหารราบที่ ๕ พร้อมด้วยข้าราชการและประชาชนจังหวัดนครราชสีมาได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์เป็นรูปเหมือนท้าวสุรนารีประดิษฐานไว้อย่างสมเกียรติที่หน้าประตูชุมพล

วีรกรรมอันเลื่องชื่อของท้าวสุรนารีเกิดขึ้นเนื่องจากความสัมพันธ์กับกรุงศรีสัตนาคนหุตหรือเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นประเทศราชของไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อเจ้าอินทวงษ์ถึงแก่พิราลัย พระอนุชาคือเจ้าอนุวงศ์ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตแทน ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบุตรองค์กลางของเจ้าอนุวงศ์ครองจำปาศักดิ์ เจ้าอนุวงศ์จึงมีอิทธิพลตลอดลุ่มแม่น้ำโขง นับตั้งแต่เมืองหลวงพระบางทางเหนือของเวียงจันทน์ตลอดลำนํ้ามาจนถึงจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ทางใต้ของเมืองเวียงจันทน์ ด้วยเหตุนี้เจ้าอนุวงศ์จึงกล้าคิดกบฏ

เหตุการณ์ได้เริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๖๗ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์สืบต่อมาบรรดาเจ้าเมืองประเทศราชต่างเดินทางเข้ามากรุงเทพมหานคร เพื่อถวายบังคมพระบรมศพ เจ้าอนุวงศ์

และเจ้าราชบุตรก็มาด้วย เจ้าอนุวงศ์ขอพระราชทานครอบครัวชาวล้านช้าง ซึ่งถูกกวาดต้อนเมื่อครั้งสงคราม ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ กลับเวียงจันทน์ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงอนุญาต ทำให้เจ้าอนุวงศ์และเจ้าราชบุตรกลับไปเวียงจันทน์ด้วยความแค้นและก่อกบฏในเวลาอีก ๒ ปีต่อมา

ในขณะนั้นลัทธิล่าอาณานิคมของชาวตะวันตกเป็นมหาภัยต่อเอกราชของประเทศต่างๆ ที่มีกำลังน้อย เมื่ออังกฤษได้ปกครองพม่าแล้วก็ทำที่ว่าจะพยายามยึดเมืองไทยด้วย มีข่าวว่าอังกฤษส่งเรือรบมาปิดอ่าวเจ้าพระยา ซึ่งทางกรุงเทพฯ ก็ระมัดระวังกันมาก ชาวนีโง่ทำให้เจ้าอนุวงศ์เห็นเป็นโอกาสดีที่จะก่อกบฏโดยยกกองทัพมาถึงเมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์ได้หลอกหัวเมืองต่างๆ ว่าได้รับใบบอกจากทางกรุงเทพฯ ให้ยกทัพไปช่วยรบอังกฤษ บรรดาเจ้าเมืองต่างๆ หลงเชื่อก็ยอมให้ยกทัพผ่านแคว้นให้เสบียงอาหารสมทบอีกด้วยช่วยให้เจ้าอนุวงศ์เดินทางมาถึงนครราชสีมาได้โดยสะดวก

เมื่อเข้าเมืองนครราชสีมาได้ ความก็แตก เจ้าอนุวงศ์จึงสั่งจับเจ้าเมืองและกรรมการเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาว่าง มีแต่ปลัดเมือง คือ พระยาสุริยเดชะวิเศษฤทธิพิศทิศวิชัยรั้งตำแหน่งเจ้าเมืองอยู่ ตอนที่เจ้าอนุวงศ์ยกเข้านครราชสีมา นั้น ปลัดเมืองไปราชการต่างเมืองที่เมืองขุขันธ์ (ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดศรีสะเกษ) คงเหลือคุณหญิงโม ภริยาปลัดเมืองเป็นผู้ใหญ่อยู่เพียงผู้เดียว คุณหญิงโมถูกจับพร้อมกับคณะกรรมการเมือง และชาวเมืองนครราชสีมาประมาณ ๒,๐๐๐ คน ทั้งหญิงชาย เด็กและคนชรา เจ้าอนุวงศ์มอบให้เพี้ยรามพิชัย คุมครอบครัวชาวนครราชสีมาเดินทางล่วงหน้าไปสู่วิียงจันทน์ พร้อมกับให้เจ้าราชวงศ์ (เง่า) ราชบุตรรองค์เล็กคุมกำลังไปกวาดต้อนครอบครัวชาวล้านช้างที่สระบุรีกลับเวียงจันทน์ ส่วนเจ้าอนุวงศ์พร้อมด้วยเจ้าสุทธีสาร (โป) ตั้งทัพอยู่ในเมืองนครราชสีมา

ส่วนคุณหญิงโมและชาวเมืองนครราชสีมาที่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลย ต้องเดินทางรอนแรมด้วยกองเกวียน ได้รับความทุกข์ทรมานยิ่งนัก คุณหญิงโมเองก็ล่วงเข้าวัย ๕๕ ปีแล้ว ท่านเองได้รับความลำบากอย่างยิ่ง แต่ด้วยจิตใจที่แข็งแกร่งและความคิดที่ชาญฉลาด ท่านได้สลัดความทุกข์ยาก คิดสู้ชีวิตโดยวางแผนการรบอย่างแยบยล ยากที่ผู้ใดจะเสมอเหมือน คุณหญิงโมได้ปลอบประโลมชาวไทยเหล่านั้นให้พร้อมใจกัน สามัคคีกัน เสียสละเพื่อแผ่นดิน

มีเรื่องเล่านอกประวัติศาสตร์ว่าคุณหญิงโมมีหลานสาวชื่อนุญเหลือ ซึ่งเป็นผู้ช่วยต่อต้านข้าศึก ในครั้งนี้ไว้จนกระทั่งพระยาปลัดเมืองกลับมาทัน

คุณหญิงโมได้คุมการรบจนเกือบรุ่งสาง สามารถเอาชนะข้าศึก ได้กลับเป็นไทอีกครั้ง และได้ยึดทุ่งสัมฤทธิ์เป็นสมรภูมิป้องกันตั้งค่ายรับมือเจ้าอนุวงศ์ต่อไป พร้อมกับส่งม้าเร็ว ขอให้พระยาภักดีชุมพล ซึ่งขณะนั้นใช้นามว่านายแลแห่งบ้านหลวง เมืองสีมุม (จตุรัส) เมือง บำเหน็จณรงค์ และเมืองภูเขียวมาช่วยรบ เจ้าอนุวงศ์เมื่อรู้ข่าวเพี้ยรามพิชัยถูกฆ่าตายก็ให้ เจ้าสุทิสาร (ไป๋) คุมทหารไปตีค่ายสัมฤทธิ์ แต่ไม่อาจเอาชนะคุณหญิงโมได้ ข้าร้ายยิ่งถูก ตีพ่ายยับเยิน อีกทั้งทัพเจ้าราชวงศ์ (เงา) ที่ได้คุมทหารไปนำครอบครัวชาวเวียงจันทน์ที่ สละบุรีกลับเวียงจันทน์ ก็ทำการไม่สำเร็จ พร้อมกับข่าวกองทัพจากกรุงเทพ กำลังยกมาช่วย เจ้าอนุวงศ์จึงล่าถอยคืนกลับสู่เวียงจันทน์ และถูกทัพของคุณหญิงโม ทัพเมืองจตุรัส ทัพเมือง บำเหน็จณรงค์ ทัพเมืองภูเขียว และทัพของนายแลแห่งบ้านหลวง ตามตีจนแตกพ่ายไป

วีรกรรมของคุณหญิงโมและชาวเมืองนครราชสีมาในครั้งนั้นเป็นที่เลื่องลือกันยิ่งนัก เมื่อเสร็จการศึกษา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิง โม เป็นท้าวสุรนารี วีรสตรีของชาติ และแต่งตั้งให้พระยาปลัดผู้สามีเป็นเจ้าพระยามหิธรธิบดี

การรบที่ทุ่งสัมฤทธิ์ผ่านไปกว่า ๑๖๕ ปีแล้ว แต่วีรกรรมของท้าวสุรนารียังก้องอยู่ใน หัวใจของชาวนครราชสีมาและคนไทยทั่วหน้า อนุสาวรีย์ของท่านแต่งกายแบบสตรีผู้สูงศักดิ์ มีอชวาทือดาบยื่นอยู่เหนือแท่นฐาน ที่หน้าประตูชุมพลนั้นช่างเป็นศรีสง่าและน่าภาคภูมิใจ ของชาวเมืองนครราชสีมา และยังเป็นแรงบันดาลใจให้อนุชน รุ่นหลังสำนึกในการป้องกันรักษา เอกราชของชาติและรู้สึกในคุณค่าของความเป็นไท เป็นเครื่องเตือนใจคนทั่วไปว่า ชีวิตคนเรานั้นสิ่งที่จะเหลือไว้ประดับโลกก็คือความดีงามเท่านั้น ดังโคลงโลกนิติของสมเด็จพระยาเดชาติศรที่ว่า

โคควายวายชีฟได้	เขาหนั่ง
เป็นสิ่งเป็นอันยัง	อยู่ไชร้
คนเด็ดดับสูญสัง-	หารร้าง
เป็นชื่อเป็นเสียงได้	แต่ร้ายกับดี

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์

ของดีจากตำราแม่ครัวหัวป่าก์

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา เรียบเรียง

ที่บ้านของผู้เขียนมีหนังสือชื่อตำราแม่ครัวหัวป่าก์ของท่านผู้หุงโภชนาการวงศ์ (เปลี่ยน บุนนาค) หรือที่เรียกกันโดยแพร่หลายว่าท่านผู้หุงเปลี่ยน แต่เดิมทีผู้เขียนก็ไม่เคยให้ความสนใจแก่หนังสือเล่มนี้ เพราะสนใจคนทำกับข้าวมากกว่าวิธีทำกับข้าว ครั้นเมื่อ ๒-๓ วัน มานี้ได้หยิบหนังสือนี้มาพลิกๆ ดูเล่น ก็ให้ประหลาดใจเสียนี้กระไรว่า ตำราทำกับข้าวกลับให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เกร็ดวรรณคดีและสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในด้านอาหารของสมัยเมื่อ ๖๐ ปีที่แล้ว เป็นอย่างดีที่สุดของดีเหล่านี้มีมากจนไม่อาจเขียนเป็นบทความสั้นๆ ตอนเดียวจบ นอกจากจะหยิบยกเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นมาเล่าสัก ๕-๖ ตอน จึงจะหมดของดี ดังที่ผู้เขียนขอเริ่มด้วยเรื่องทั่วๆ ไปก่อน

ก่อนอื่นเราควรทำความรู้จักกับชื่อหนังสือและท่านผู้เขียนสักเล็กน้อย ทำไมท่านจึงใช้ชื่อหนังสือว่า “ตำราแม่ครัวหัวป่าก์” ผู้เขียนก็แปลไม่ออก เปิดพจนานุกรม ๓-๔ เล่มเท่าที่มีอยู่ในบ้านก็ไม่ปรากฏคำแปลว่าอะไร พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานมีแต่คำว่า “หัวป่า” แปลว่าคนทำอาหารเท่านั้น แต่ในคำนำท่านกล่าวว่าตำรานี้เป็น “ปากะศิลป์ปะคฤหะวิทยา” ปากะศิลป์เห็นจะได้แก่ศิลป์ว่าด้วยปากหรือการกิน เพราะฉะนั้นแม่ครัวหัวป่าก์ก็คงจะเป็นแม่ครัวหัวปากะศิลป์นั่นเอง ทั้งนี้ ถ้าท่านผู้ใดทราบความหมายที่แท้จริงของคำว่า “หัวป่าก์” กรุณาแจ้งให้ผู้เขียนทราบก็จะเป็นพระคุณยิ่ง ท่านผู้หญิงเปลี่ยน เป็นราชินิกุล วงศ์ชูโต ธิดา นายสุจินดา (พลอย ชูโต) และได้แต่งงานกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ตั้งแต่ท่านเจ้าคุณยังเป็นนายราชานัดยานุหาร ตำแหน่งหุ้มแพรพิเศษในกรมพระอาลักษณ์ ทำหน้าที่ราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศแทนหม่อมราชวงศ์ (ม.ร.ว.กระต่าย อิศรางกูร) ผู้แตงนิราศลอนดอนอันลือชื่อและเพิ่งถึงอนิจกรรม ต่อมาเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ได้รับราชการในตำแหน่งต่างๆ สูงขึ้นตามลำดับจนเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ จนแก่ชราต้องกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ท่านผู้หญิงเปลี่ยนก็ต้องทำหน้าที่แม่ศรีเรือนหนักยิ่งขึ้น และในการสมาคมต้อนรับเลี้ยงดูแขกชั้นสูงทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศทั้งโดยหน้าที่ราชการและโดยส่วนตัวนั้น ทำให้ท่านผู้หญิงได้รับเกียรติคุณยิ่งในเรื่องการประกอบอาหาร และท่านได้ถ่ายทอดความรู้ความชำนาญในเรื่องนี้ไว้เป็นตำราเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของชาติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ได้ทรงเรียบเรียงประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ลงในหนังสือที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าของประวัติ และได้ทรงกล่าวถึงท่านผู้หญิงเปลี่ยนไว้ตอนหนึ่งดังนี้

“การที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นภรรยา
 ควรนับว่าเป็นโชคสำคัญในประวัติของท่าน เพราะท่านผู้หญิงเปลี่ยน
 เป็นนารีที่เฉลียวฉลาด และสามารถในกิจการ จะหาผู้ที่เสมอเหมือน
 ได้โดยยาก ตรงกับลักษณะภริยาที่ยกย่องในพระบาลีว่าเปรียบด้วย
 มารดาแลสหยาของสามีรวมกันทั้ง ๒ สถาน ท่านผู้หญิงเปลี่ยน
 สามารถรับดูแลการงานบ้านเรือนตลอดไปจนพิทักษ์รักษาโภคทรัพย์
 ทั้งปวง มิให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ต้องอนาทรร้อนใจและเอาเป็น
 ธุระในการต้อนรับเลี้ยงดูผู้ที่ไปมายังบ้านเรือนสามี บางทีถึงอาจช่วย
 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ตลอดไปจนในกิจราชการ ไม่มีใครที่จะประมาณ
 ได้ว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้รับประโยชน์และความสุขเพราะได้ท่าน-
 ผู้หญิงเปลี่ยนเป็นภรณานั้นสักเท่าใด แต่ข้อนี้ก็มิทั้งฝ่ายที่น่าสงสาร
 โดยความที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้เคยอาศัยท่านผู้หญิงเปลี่ยนลี้ภัย
 ในการอยู่กินมาเสียช้านาน เมื่อท่านผู้หญิงเปลี่ยนถึงแก่อนิจกรรม
 ท่านได้รับความเดือดร้อนแสนสาหัสก็ไม่อาจแก้ไขให้บรรเทาได้โดย
 ลำพังตน จนเจ้าจอมพิศว์ริดาออกไปอยู่ปรนนิบัติแทนมารดาต่อมา
 ท่านจึงค่อยได้ความสุขในตอนเมื่อแก่ชรามาจนถึงแก่อสัญกรรม”

ใครก็ตามที่ได้อ่านหนังสือตำราแม่ครัวหัวป่าก์ย่อมจะต้องมีความเห็นตรงกันว่า ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นผู้ที่มีความสามารถในการเชิงอักษรศาสตร์มิใช่น้อย เพราะนอกจากท่านจะอธิบายถึงเทคนิคในการประกอบอาหารให้อ่านเข้าใจง่ายแล้ว ท่านยังฉลาดที่จะเลือกสรรวรรณคดีบางตอนที่รำพันถึงเรื่องอาหารการกินมาแทรกไว้ในที่เหมาะสม วรรณคดีที่ท่านได้คัดตัดตอนมานั้นล้วนแต่เป็นวรรณคดีชั้นสูง เช่น พระราชนิพนธ์บทเห่เรือของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มหาชาติคำหลวง คำฉันท์อิเหนา รามเกียรติ์ ลิลิตพระชินสีห์ ขุนช้างขุนแผน และอื่นๆ อีกมาก บางเรื่องผู้เขียนเพ่งได้ยินชื่อ เช่น “นิราศเห่ลือเชื้อ” ของเจ้าคุณราชินิกุลผู้หนึ่ง ทำให้อยากอ่านทั้งเรื่องเป็นกำลัง กวีผู้สร้างวรรณคดีเหล่านี้ที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษ คือครูแจ้งซึ่งเป็นครูเสภารุ่นหลัง มีอายุยืนมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ครูแจ้งเป็นกวีของชาวบ้านอย่างแท้จริง โดยรำพันถึงชีวิตประจำวันการกินอยู่ การทำอาหารของชาวบ้านไว้อย่างละเอียดลออน่าอ่าน ซึ่งท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้เลือกวิธีทำต้มยำของครูแจ้งมาให้อ่านตอนหนึ่งว่าดังนี้

“แหม่มอมพืศรีมาลาบรรดาทำ ไม่เอิบอารมณ์เหมือนต้มยำดอก
 ขาฟี่ ซ้อปลาช่อนตัวใหญ่ๆ ที่ไขมี น้ำใสอ่างล้างสีให้ลื่นควา ต้มน้ำเสียก่อน
 ได้ร้อนฉ่า แล้วเอาปลาใส่เคียวให้น้ำขาว ทูบตระไคร้รวนใส่ทั้งท่อนยาว
 ข้าวสารขาวใสด้วยช่วยหนุนปลา น้ำพริกต้มยำทำให้ถึงที่ น้ำปลาญี่ปุ่นกะปิ
 ที่เสาะหา เมื่อตักนั้นสันศรีชะกะพุงมา ซ้อนเอาไข่ใส่หน้าให้ชูใจ กระเทียม
 สุกบดใส่สักสามกลีบ มะนาวบีบลงให้ดีผักชีใส่ น้ำพริกเจือน้ำปลาล่อให้จุใจ
 เอาช้อนโบกเข้าโยกไรแล้วได้แรง”

ผู้เขียนลอกกลอนเสภาของครูแจ้งถึงตอนนี้แล้วให้น้ำลายไหล ของดีของครูแจ้งมีมากแต่น่าเสียดายที่ราชบัณฑิตยสถานได้ชำระตัดออกไปเกือบหมดเพราะหาว่านอกเรื่องบ้าง หยาดคายบ้าง ความจริงในด้านการศึกษาน่าจะได้พิมพ์ทเสภาฉบับครูแจ้งรักษาลำนวนได้ทั้งหมดก็จะเป็นการดีมิใช่น้อย วรรณคดีอีกเรื่องที่ท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้ตัดตอนมาไว้ไม่ปรากฏว่าชื่ออะไร ทราบแต่ว่าสามเณรแก้วเป็นผู้แต่ง จะแต่งได้ดีขนาดไหน เชิญอ่านเอาเองดังจะคัดมาสัก ๒ คำรับ คือ

แกงไก่ตำรับสามเณรแก้ว

“จะกล่าวเรื่องแกงไก่ให้วิถาร สิบเอ็ดสิ่งควรใส่เครื่องใช้การ มีประมาณหนักเบาไม่เท่ากัน พริกแห้งสามบาทสองสิ่งเพื่อง ตะใคร้เครื่องหนัก สลึงพักจัดสรร กะป็นักสองบาทสะอาดครัน อีกเกลื่อนนั้นเพื่องเต็มเต็มพอดิ ผิวมะกรูดกับพริกไทยสิ่งละเพื่อง ข่าไม่เปลืองหนักไฟใส่ตามที่ เรื่องแกงเผ็ดบอกขานตามบัญญัติ ตราขูซึ่งครบถ้วนควรจำ ลูกผักชียี่หว่าสิ่งละเพื่อง ไม่ยักเยื้องตามตำรายาถล่ำ ศีรษะหอมหนักสองบาทเป็นขาดคำ กระเทียมข้าวกสสิ่งเพื่องหนึ่งขา สิบเอ็ดสิ่งครบถ้วนจำนวนไซ้ เอาเนื้อไก่ขึ้นซั้งล้วนมังสา สิบเอ็ดตำลึงบอกไว้ไม่เคลื่อนคลา แล้วตั้งน้ำโลกน้ำพริกอย่าพลิกแพลง น้ำพริกเหลกสมหวังแล้วตั้งหม้อ อัดคักอ์ฟืนใส่ไฟเป็นแสง น้ำมันหมูห้าบาทราดแสดง ใส่หม้อแกงเนื้อไก่ใส่ลงไป หัวกระเทียมทุบใส่ลงไปด้วย จะช่วยชุกกลิ่นหอมพร้อมใส่ว กระเทียมหนักบาทหนึ่งพึงเข้าใจ พริกขิงใส่พร้อมน้ำปลาสารพัน น้ำเชื้อไก่เทใส่ในหม้อเสร็จ ห้าสิบเอ็ดบาทครบถ้วนควรจัดสรร น้ำปลาดีห้าบาทราดลงพลัน เศษอีกนั้นสองสิ่งพึงบรรจง รสนั้นส่งกลิ่นหอมพร้อมเครื่องแกง โหระพาสามบาทสองสิ่ง ใส่ให้ถึงตามกำหนด บทแถลง ใบมะกรูดสองสลึงกลิ่นจิงแรง น้ำตาลแห้งใส่แก้กร่อยอ่อยจริงหนักไม่มากสองสิ่งถึงกำหนด ชิมดูรสให้สบายทั้งชายหญิง จืดหรือเค็มชอบอย่างไรให้ทั่วถึง เป็นหมดสิ่งเรื่องแกงที่แต่งมา เชิญผู้อ่านบ้านวัดรู้ชัดทั่วเรื่องแกงคั่วแกงเผ็ดเด็ดหนักหนา ใครอยากกินลองไปทำตามตำรา รสโอชาล้ำเลิศประเสริฐเอย”

★แกงคั่วตะพาบน้ำค้ำกลอน

“เรื่องแกงคั่วตะพาบน้ำจงจำหมาย แต่งสำหรับกับข้าวของเจ้านาย เทียบถวายเป็นเครื่องปรุงบำรุงแกง มีกำหนดที่ตั้งชั่งน้ำหนัก ทำนองหลักไว้ทั้งนี้ ชั่งแกลง สิบเอ็ดสิ่งโดยตำราอย่างระวาง เอาพริกแห้งซึ่งตราชูดูพอดี หนัก บรรจบครบเก้าสิ่งเพียง สีเศษเนื่องสองไพไลถึงที่ หัวกระเทียมมกล่าวไว้ใน วิธี หนักเท่านี้บาทเพียงเรื่องตำรา ศีรษะหอมปลอกเปลือกเลือกเอาเนื้อใส่ เป็นเชื้อหกสิ่งเพียงหนึ่งหนา เศษสองไพไลจุเหมือนปรุญา อีกทั้งช่าหนัก เพียงเครื่องสำคัญ กะปิแกงหนักเสร็จเจ็ดสิ่ง พริกไทยถึงตามพิกัตทำน จัดสรร หนักสองไพไลถ้วนประมวลงัน แต่เกลื่อนั้นสิ่งเพียงกับสองไพ ลูกผักชีสามหนเข้าหนุนช่วย ยี่ห้าด้วยโดยแจ่งแกลงไซ น้ำหนักตกหกหน สมุนไพร อีกตะไคร้ขึ้นชั่งตั้งทวิ หนักพอด้วยสิ่งเพียงเครื่องทั้งหมด เบาทหนัก ลดมาน้อยเลือนถอยหนี อีกสิ่งหนึ่งไม่สู้มากกรากผักชี กำหนดมีสิ่งเพียง เศษสองไพ สิบเอ็ดสิ่งรวมใส่ในครกโขลก ได้โกลกละเอียดต้องคู่มือใส่ น้ำกะทิเคียวให้ข้นบนเตาไฟ น้ำหนักได้ชั่งให้เสร็จเจ็ดตำลึง ยกกะทะลงวาง ข้างล่างก่อน แล้วจึงย่อนยกขึ้นตั้งให้ขิงขิง ตักกะทิขึ้นไว้ไฟรมรั้ง เหลือน้อย หนึ่งตักอย่าหมดพองดงาม เนื้อตะพาบน้ำใส่อย่าได้ช้า เดือดฉ่ำๆ ตั้งฟองไม่ต้องถาม เอาพริกขิงรีบใส่แรงไฟตาม กลิ่นออกงานหอมฟุ้งปรุญน้ำปลา น้ำปลา ดิดวงตักหนักห้าบาท เศษอย่าขาดสองไพไลด้วยหนา น้ำล้างครกยกขึ้นชั่ง ดังกล่าวมา กำหนดห้าตำลึงบาทเป็นขาดตัว ชั่งสำเร็จเสร็จใส่ในกะทะ เดือดชะ ๆ กลิ่นแรงเป็นแกงคั่ว สัมมะขามเปียกคั้นให้พันพัว น้ำหนักทั่ว สิบเอ็ดบาทราดลงไป เอน้ำตาลหนักถ้วนควรให้ถึง หกสิ่งเศษเพียงเยื้อง ลงใส่ เศษอีกนิดหนึ่งนั้นขึ้นสองไพ อย่าละไว้ใส่ให้หมดรสน่ากิน ผลมะอิก ผ่านแวนแวนสะอาด หนักเก้าบาทบอชดัดดัดสิน ใส่แล้วคนไปมาเป็น อาจิน เห็นว่าขึ้นเกลียวกลมประสมกัน ผลระกำเอาแต่เนื้อเชื้อสีบาท อย่าให้ ขาดใส่ลงจขยัน จืดหรือเค็มชิมดูรู้สำคัญ ถ้าเนื้อนั้นติดจะเหนียวต้องเคี้ยว นาน เนื้อตะพาบน้ำหนักแปดตำลึง สองสิ่งเศษใส่ทานไขชาน รสอร่อยแสน วิเศษสังเกตการ เป็นอาหารท่านผู้ดีเท่านั้นเอย”

ท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้แบ่งตำราของท่านเป็นปริเฉทว่าด้วยหุงต้มข้าว ต้มแกง กับข้าวของหวาน เครื่องจิ้มผักปลาแก้ม ของหวานขนมผลไม้ เครื่องว่าง เพื่อความเป็นมงคล ท่านได้เริ่มด้วยสุปพยัญชนะสรณพลี คือการบูชาท่านผู้มีพระคุณด้วยอาหาร ได้แก่อาหารสำหรับเลี้ยงพระสงฆ์ เครื่องกระยาบวชพระภิกษุเจ้าที่ เครื่องสังเวทเทวดา เครื่องเซ่นผีเฝ้าท้าวเรณูสำหรับไหว้ครู การตั้งเครื่องเสวยเจ้านาย ในบทนี้ท่านผู้อ่านจะได้รับความรู้ในทางมนุษยวิทยา วัฒนธรรมประเพณี และความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายเป็นอย่างมาก ผู้เขียนพึงทราบว่าเครื่องเลี้ยงพระแบบเดิมนั้นท่านเลี้ยงเป็นจำนวน ๕-๗-๙-๑๐-๒๕-๕๑-๖๑-๗๑ องค์ และนอกจากสำหรับที่เลี้ยงพระยังมีข้าวบาตรของเฝ้าบาตร ได้แก่ไข่เค็มหรือไส้กรอกขดในกระทง ขนมฝรั่งอันใหญ่หรือข้าวเหนียวแก้วแผ่นใบตองเจียนกลมกล้วยทั้งหวีหรือส้ม ของเฝ้าบาตรนี้ถวายเป็นเสบียงกรังสำหรับพระไปฉันที่วัดในเวลาอื่นต่อไป

กับข้าวเลี้ยงพระดูรายการแล้วน่าตกใจ คือแบ่งเป็นสำหรับคาว สำหรับเคี้ยว และสำหรับหวาน สำหรับคาวมีอาหารถึง ๑๓ อย่าง คือ ไส้กรอก หมูแฮม ยำยวน หรุ่น พริกแดงผัดม้าอ่อน ปลาแห้งผัด สับปะรดหรือแตงโม หมูย่างจิ้มน้ำพริกเผา หมูหวาน เมี่ยงหมู หมูผัดโตนด และหมูเป็ยะ กับข้าวเหล่านี้จัดประดับจานเชิงให้สุ่ม เทียบบนโต๊ะและปากโต๊ะ ถ้วยน้ำพริกเผากอยู่กลาง ส่วนสำหรับเคี้ยวค่อยยังชั่วหน่อย คือ มีกับข้าว ๓ อย่างเท่านั้น ได้แก่แกงเผ็ดไก่หรือเนื้อแกงหอยหรือแกงบวน ต้มส้มสับปะรดกับหมูหรือมังคุดกับหมู ตักลงชามฝาปิดตั้งบนโต๊ะเคียง มีจานเชิงรองซ้อนถ้วย ๓ ค้น อยู่ในโต๊ะนั้น ถ้าเป็นชาวสวนมักใช้ขนมจีนน้ำยาเติมด้วย ต่อไปสำหรับของหวานมีมากมายถึง ๑๕ อย่าง คือ ทองหยิบ ฝอยทอง ขนมหม้อแกง ขนมชั้น มะพร้าวแก้ว ขนมถ้วยชุกหน้าสีอัญชัญ ขนมเทียนใบตองสด ขนมถ้วยฟู ขนมหั่นตรา ลูกชุบชมพู มันสิม่วงกวนหรือขนมทองคำ ข้าวเหนียวแก้วปั้นก้อน เมล็ดแตงติดหน้า วุ้นหวานทำเป็นผลมะพร้าว ขนมลื้มกลืน ลอยแก้วส้มซ่า ของหวานเหล่านี้จัดลงจานเชิงเล็กให้สุ่มงาม เรียงให้สลับสีกันประดับในโต๊ะและปากโต๊ะ ตรงกลางวางโถยอดบรรจุส้มซ่าลอยแก้วและมีจานเชิงรองซ้อนถ้วยบนโต๊ะด้วย

รายการเครื่องกระยาบวชพระภิกษุเจ้าที่ เครื่องสังเวทเทวดา ของเซ่นผีเฝ้าท้าวเรณู และเครื่องไหว้ครู มีรายละเอียดน่าสนใจมาก บางตอนมีเกร็ดความรู้ที่จะหาอ่านจากที่อื่นไม่ได้ เช่น ถ้าไหว้ครูมโหรีไม่ใช้หัวหมูเพราะครูเป็นแขก เห็นจะหมายถึงครูมีแขก ถ้าละครตัวยักษ์ต้องมีหัวหมูดิบเต็ม เหล้า ๑ ขวด มีหมึกลูกหามมิให้ซึม ๑ จาก (ทำไมเรียก

จากก็ไม่ทราบ) บุรี ๒ มวน กัญชา ๒ กิ่ง เดิมด้วย เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องสนุกน่าศึกษา เปรียบเทียบกับประเพณีของชาติอื่น ซึ่งผู้เขียนจะได้พยายามศึกษาเขียนโดยเฉพาะต่อไปต่อไปเป็นรายการเครื่องเสวยเจ้านาย ซึ่งท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้ยึดพระราชนิพนธ์กาพย์ห่อโคลง ให้เรื่องเป็นหลัก และให้ “พ.ภ.” แต่งกาพย์เพิ่มเติม เช่น

“หมูนมแหลมเลิศรส	พร้อมพริกสดใบทองหลาง
พิศห่อเห็นรางซาง	ห่างห่อหวนปวนใจโหย”
“ผักกระโจมชื้อเพราะพร้อง	เป็นโถมน้องหรือโถมไหน
ผักหวานชานทรงหัวใจ	ใคร่ครวญรักผักหวานนาง”

ของดีจากตำราแม่ครัวหัวป่าก็อย่างหนึ่งคือ เกร็ดประวัติศาสตร์ซึ่งท่านจะไม่พบจากหนังสือเล่มใด เช่น พระราชประวัติบางตอนของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระประวัติเจ้าครอกทองอยู่ พระชายากรมพระราชวังบวรสถานพิมุข วังหลังในรัชกาลที่ ๑ พระประวัติเจ้าครอกวัดโพธิ์ หรือกรมหลวงนรินทรเทวี และประวัติท่านผู้อื่นที่มีชื่อเสียงในการทำกับข้าวของไทย

ในประวัติวรรณคดีไทยนั้น ย่อมเป็นที่รับรองกันแล้วว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นรัตนกวีของชาติพระองค์หนึ่ง วรรณกรรมของพระองค์มีมากมายหลายเรื่อง เช่น พระราชนิพนธ์บทเห่เรือชมเครื่องว้างเครื่องเสวย ซึ่งมีความไพเราะเป็นอย่างยิ่ง การที่ทรงพระราชนิพนธ์บทเห่เรือขึ้นนี้ก็เพราะทรงมีพระราชปฏิพัทธ์ในพระมเหสี ซึ่งเป็นนักทำกับข้าวชั้นยอดของชาติในขณะนั้น และเรื่องรักของพระองค์ก็มีความตื้นด่าโหดโผนยิ่ง กล่าวคือ ได้ทรงลักลอบรักใคร่ได้เสียกันกับสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ตั้งแต่ยังเป็นเจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์น้อย กรมสมเด็จพระศรีสุตาภิรักษ์ หรือกล่าวง่าย ๆ ว่ารักกับลูกสาวของป้า ความรักความหลังครั้งนี้ได้ถ่ายทอดออกมาเป็นบทเห่เรือว่า

“ทองหยอดทอดสนิท
สองปีสองปีดับ

ทองม้วนมิดคิดความหลัง
แต่ลำพังสองต่อสอง”

เหตุการณ์คับขันได้เกิดขึ้นในวันหนึ่ง ดังปรากฏในเรื่องสามกรุงตอนหนึ่งว่า วันหนึ่ง พระพุทธหยอดฟ้าฯ ทรงแสดงพระอาการว่าสบายพระราชหฤทัย ตรัสและทรงพระสรวล อย่างสนุกสนาน คุณเลื้อหรือคุณจอมมารดาแ่วน ซึ่งเป็นเจ้าจอมคนโปรด เห็นเป็นโอกาสดี ก็เข้าไปใกล้พระองค์ทูลว่า

“ขุนหลวงเจ้าข้า ดีฉันทูลความสักเรื่องหนึ่ง แต่ขุนหลวงอย่ากริ้วหนา”

ตรัสตอบว่า “จะพูดอะไรก็พูดไปเถิด ไม่กริ้วดอก”

คุณเลื้อทูลว่า “ถ้าอย่างนั้นขุนหลวงสภให้ดิฉันเสียก่อน ดิฉันจึงจะทูล”

ตรัสว่า “อีอัปรีย บ้านเมืองลาวของมึงเคยให้เจ้าชีวิตจิตสันดานสภหรือ ฎไม่สภ พูดไปเถิด ฎไม่โกรธดอก”

คุณเลื้อกระเียบเข้าไปกระซิบทูลว่า “เดี๋ยวนี้แมร์อดท้องได้ ๔ เดือน”

ทรงอึ้งไปครู่หนึ่งแล้วตรัสถามว่า “ท้องกับใคร”

คุณเลื้อทูลว่า “จะมีกะใครเสียอีกเล่า ก็พ่อโสมเอกของขุนหลวงนี่ซี”

พระพุทธหยอดฟ้าฯ กริ้วนิ่งๆ อยู่หลายวัน ไม่มีใครทราบว่าจะอย่างไรกันแน่ พวกคนเกรงพระราชอาญาแทนเจ้าฟ้าสององค์ไปตามกัน คุณเลื้อร้อนใจจึงหาโอกาสเข้าไปทูลถามว่า ราชทารกในพระครรภ์จะเป็นเจ้าฟ้าหรือไม่ เมื่อตรัสตอบว่าเจ้าฟ้าก็โล่งใจไปตามกัน ในที่สุด กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเข้าไปขอพระราชโทษแทนพระหลานทั้งสองพระองค์ น.ม.ส. จึงได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

“ลูกหลานท่านด่วนได้ กันเอง

จึงเกิดการอลเวง

วุ่นว่า

เนื่อหน่อระย่อเกรง

พระเดช

เมื่อตรัสว่าเจ้าฟ้า

จึงพินคินใจ”

กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีทรงเป็นอัจฉริยนารีพิเศษองค์หนึ่ง ทรงชำนาญในกิจการของสตรีเป็นอย่างดี มีปากศิลป์วิธีการช่างทำกับข้าวของกินเป็นเลิศในสมัยนั้น ทั้งได้ทรงประดิษฐ์แต่งวิธีทำกับข้าวหลายอย่าง ตลอดจนชักนำวิธีการทำกับข้าวของต่างประเทศ ที่จะสืบเสาะหาได้ในสมัยนั้นมาดัดแปลงให้ดีขึ้นหลายชนิดจนกลายเป็นกับข้าวของชาติไทยในเวลาต่อมา ซึ่งตรงกับเงื่อนไขทางวัฒนธรรมว่า วัฒนธรรมของชาติใดจะเจริญรุ่งเรือง ต้องมีการสืบต่อรักษามรดกของสังคมมาโดยไม่ขาดสาย มีการปรับปรุงแก้ไข และรับของดีจากสังคมอื่นมาเพิ่มเติม และรู้จักถ่ายทอดมรดกนี้ให้แก่เยาวชนของชาติสืบไป พระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงรำพันถึงอาหารต่างประเทศที่พระบรมราชินีทรงดัดแปลงทำ เช่น

แกงมัสมั่น

“มัสมั่นแกงแก้วตา หอมยี่ห่วยรสร้อนแรง
ชายใดได้กลิ่นแกง แรงอยากให้ไผ่ฝันหา”

ข้าวบุหรี

“ข้าวหุงปรุงอย่างเทศ รสพิเศษใส่ลูกเอ็น
ใครหุงปรุงไม่เป็น เช่นเซ่งมิตรประดิษฐ์ทำ”

ลุดดี

“ลุดดีนี้น่าชม แม่แผ่นกลมเพียงแผ่นแฉง
โอชาน่าไก่อแกง แคลงของแขกแปลกกลืนอาย”

ขนมมัสกอด

“มัสกอดกอดอย่างไร น่าสงสัยใคร่สอบถาม
กอดเคล้นจะเห็นความ ขนมนามนี้ยังแคลง”

เรื่องรักของเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์นี้ก็เหมือนกับทุกอย่างในโลกที่มีสมบัติและวิบัติคู่กันมา ต่อมาในปลายรัชกาลเมื่อพระราชสวามีทรงพรังพร้อมไปด้วยพระสนมเจ้าจอมนางในทั้งหลาย กรมพระศรีสุริเยนทร์จึงไม่ได้ทรงทอดพระเนตรเครื่องต้นของเสวยเช่นกาลก่อน มีคำเล่าสืบกัน มาว่าพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสวยพระกระยาหารไม่ถูกพระโอบีรู้อยู่ช้านานจนได้มีการชักนำ ทำเครื่องต้นอย่างมลาวประเทศเข้ามาในห้องเครื่องต้นหลายสิ่งหลายอย่าง ก็เสวยไม่ได้ เหมือนสมัยสมเด็จพระจอมเกล้า

พระประวัตินักทำกับข้าวของไทยที่น่าสนใจยิ่งพระองค์หนึ่งคือ เจ้าครอกทองอยู่ ซึ่งมีคำพูดของคนรุ่นเก่าติดว่า “ขนมค้างคาวเจ้าครอกทองอยู่ ขนมไล่หนูเจ้าครอกวัดโพธิ์” เจ้าครอกทองอยู่เดิมเป็นข้าหลวงในเจ้าฟ้าจันทวดีซึ่งเป็นพระราชธิดาขุนหลวงบรมโกษ สมัยกรุงศรีอยุธยา ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนได้สมรสกับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข วังหลัง ในรัชกาลที่ ๑ ตั้งแต่ยังเป็นหลวงฤทธินายเวร (ทองอินทร์) เจ้าครอกทองอยู่เป็นสตรี ที่ไฉมพระปาดั้งแต่เป็นข้าหลวงในเจ้าฟ้าแผ่นดินศรีอยุธยา เป็นท่านผู้หญิงภริยาเจ้าเมือง นครราชสีมาในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธน จนกระทั่งเป็นเจ้าข้างในวังหลัง ก็ยังไฉมพระปาด อยู่ตามเดิม ทั้งๆ ที่สตรีไทยในสมัยนั้นต้องตัดผมสั้นเพื่อปลอมตัวเป็นผู้ชายหลบหนีต่อสู กับพม่าข้าศึก ท่านเป็นช่างทำขนมค้างคาวที่มีชื่อที่สุด

อีกท่านคือเจ้าครอกวัดโพธิ์ หรือกรมหลวงนรินทรเทวี พระนามเดิมว่ากู เป็น พระน้องนางในพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตั้งวังอยู่ที่ข้างวัดโพธิ์ตรงเป็นวิหารพระนอนเตี้ยวันี้ คนจึงเรียกว่าเจ้าครอกวัดโพธิ์ มีฝีมือปั้นขนมจีบไล่หนูเลื่องชื่อว่าดีกว่าแห่งอื่นๆ ลูกหลาน ข้าไทที่เป็นผู้หญิงมีฝีมือปั้นขนมจีบดีทุกคน แผ่นแป้งจนแลเห็นได้ ฝีมือมัดไส้ก็โอชารสมี เนื้อนุ่มมากกว่ามัน บริโภคได้มากๆ ไม่เลี่ยนเพื่อที่จะได้ตำราทำขนมจีบและฝึกหัดฝีมือนี้ไว้ ท่านผู้หญิงเปลี่ยนถึงกับลงทุนชักชวนหลานเหลนหีบทั้งหาลูกหลานข้าไทในกรมนั้นมาไว้ใน บ้านหลายคน

เจ้าครอกวัดโพธิ์นอกจากเป็นเจ้าของตำรับขนมจีบไล่หนูแล้วยังทรงเป็นเจ้าของ “จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี” อันมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง ท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้เขียนเล่าไว้ว่า เจ้าครอกวัดโพธิ์ทรงภูษาแดงเป็นนิจทั้งในวังและนอกวัง จะไปไหนมาไหนก็ทรงผ้าแดงไม่ทรงผ้าลายหรือผ้าสีอื่นเป็นอันขาด และปรากฏตามคำบอก

เล่าของกรมหลวงบดินทรไพศาลว่า ทรงรักใคร่สนิทสนมกับเจ้าครอกทองอยู่เป็นอย่างยิ่ง เมื่อจะเสด็จเข้าไปถือน้ำหรือเข้าในพระบรมมหาราชวังครั้งใดก็ต้องชักชวนนัดหมายเสด็จพร้อมกัน แล้วเจ้าครอกทองอยู่ก็ลงเรือมาจอดที่หน้าวัดพระเชตุพน ให้ข้าหลวงขึ้นไปทูลเชิญเสด็จเจ้าครอกวัดโพธิ์ลงมาเรือลำเดียวกันไปขึ้นที่ตำหนักแพ ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกตำราขวรดิษฐ์ ท่านเจ้าครอกทั้งสององค์ทำขนมค้างคาวและขนมจีบได้หมูมาตั้งเครื่องด้วยทุกครั้ง ชามขนมนั้นจุประมาณ ๕๐ รองด้วยพานถมดำทั้งสองชาม ผูกผ้าแดงให้ข้าหลวงเชิญตามขึ้นไปในพระบรมมหาราชวัง พอถึงอัมมจรรย์ต้นพิรุณเกยกท่านก็รับถือน้ำไปเองทั้งสององค์ ไปประทับอยู่ท้องพระโรงหน้าเวลา ๔ โมงเช้า หรือ ๕ โมงเย็น ซึ่งเป็นเวลาที่พระพุทธรูปเลิกล้ำฯ เสด็จขึ้นเสวย พอทอดพระเนตรเห็นเจ้าครอกทั้งสองก็ตรัสว่า วันนี้ได้กินขนมค้างคาวและขนมจีบแล้ว เจ้าจอมที่ตั้งเครื่องก็เชิญขึ้นไปตั้งถวายเสวยได้ครั้งละหลายๆ หลายองค์ ท่านทั้งสององค์ก็เข้าเฝ้าในที่เสวยตรัสเรียกเจ้าครอกวัดโพธิ์ว่า “อาภุ” เจ้าครอกทองอยู่ว่า “ท่านข้างในวังหลัง” เฝ้าอยู่จนเสวยแล้วเสด็จขึ้นจึงกลับวัง เว้น ๓-๔ เดือน ก็ขึ้นไปเฝ้าวังหน้าครั้งหนึ่ง ทำขนมค้างคาวและขนมจีบไปตั้งดั่งเช่นวังหลวงทั้งสององค์

ผู้เขียนได้เคยเล่าของดีจากตำราแม่ครัวหัวป่าของท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ มาแล้วว่าให้ความรู้เกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนเกร็ดวรรณคดี และเกร็ดประวัติศาสตร์อยู่หลายเรื่องหลายประการ ของดีดังกล่าวนั้น แม้เล่าไปแล้วตอนหนึ่งก็ยังไม่จบ ผู้เขียนจึงขอขุดค้นของดีที่สละอันพันละน้อยมาเล่าสู่กันฟังต่อไป

ประวัตินักทำกับข้าวหรือปากะศิลป์ที่มีชื่อเสียงของไทยนั้นยังมีอีกหลายท่าน เช่น หม่อมแย้ม ท่านผู้หญิงพัน และคุณม่วง ราชนีกุล หม่อมแย้มเป็นหม่อมของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นผู้ทำกับข้าวของกินที่มีชื่อเสียงมากในรัชกาลที่ ๔ คู่กันกับท่านผู้หญิงพันของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้ทำกับข้าวของกินของท่านเคาเวอร์นแมนในสมัยนั้น เวลาถึงงานพระเมรุท้องสนามหลวงคราวใด ท่านทั้งสองเคยตั้งโรงครัวคู่กันเสมอ นอกจากนี้ยังมีท่านผู้หญิงหนูสุดของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ตั้งสำหรับเลี้ยงพระ และโรงครัวกรมขุนวรจักรธรานุภาพตั้งเครื่องต้นโต๊ะหลวงมีเครื่องฝรั่งกังไส เป็นต้น อีกท่านหนึ่งที่นำเสนอใจ คือ คุณม่วง ราชนีกุล คุณม่วงเป็นธิดาเจ้าคุณชูโต บางช่วง ต่อมาได้สมรสกับพระยาสมบัติวิบูล (เสือ) บ้านฉางปลา ธิดาของท่านคือท่านผู้หญิงน้อยในสมเด็จพระยา

องค์น้อย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ถึงไว้ว่า

“ลูกสาวเขาสาวฉางปลา มั่งมีนักหนา มีทั้งผ้ามีทั้งแพร
ท่านผู้หญิงกับท่านผู้ชาย ช่างไม่วายกันเจียวแหล
อยู่ไฟกันจนแก่ ไม่รับแพ้เจ้าชรัวยาย”

ตำรับอาหารที่มีชื่อที่สุดของคุณม่วง คือปลาแรดกับ น้ำพริกนางลอยของ หม่อมแย้ม นอกจากนี้รสฝีมือคุณม่วงที่เลอเลิศอีกอย่างคือ ผัดปลาแห้ง สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่โปรดปลาแห้งผัดชนิดนี้นักหนา แม้จนกระทั่งคุณม่วงถึงอนิจกรรมเมื่อต้นรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่จึงสั่งให้สืบหาบ่าวไพร่คนครัวของคุณม่วงมาทำแทน ในที่สุดก็ได้อำแดงลิ้ม คนครัวผัดปลาแห้งให้รับประทานโปรดมากถึงกับให้รางวัลตั้ง ๕ ตำลึง ผ่านผู้ผ่านห่มสำหรับหนึ่ง อำแดงลิ้มได้อยู่มาจนแก่หง่อมจนท่านผู้หญิงเปลี่ยนรู้จักตัวและลอกตำรามาได้

เรื่องการทำกับข้าวนี้ปรากฏว่าเป็นงานอดิเรกอย่างหนึ่งของคนใหญ่โตในประวัติศาสตร์แทบทุกชาติทุกภาษา ท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้ลอกพระราชนิพนธ์ไกลบ้านของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาลงไว้เป็นตัวอย่าง คือ

“ไข่เจียวอีกอย่างหนึ่งที่เราคิดจะทำกินได้เอง คือเจียวข้างล่างสุก
อ่อนอย่างไข่เจียวฝรั่ง แล้วจึงเอาไข่ผสมกับเครื่องปรุง มีหมูแฮมและเนื้อ
อะไรเล็กๆ หั่นหยาบดลงไปตรงกลางแล้วพับทันที กดขอบให้ติดกัน ไม่ให้
ไข่ที่กล้างนั้นไหลสำเร็จเป็นไข่เจียว ข้างในเป็นยางมะตูมสำหรับกินเวลา
เข้าอร่อย”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงเป็นยอดนักปกครองและเป็นบิดรแห่งประวัติศาสตร์ไทย ก็ทรงชำนาญในการทำกับข้าวหลายชนิด ท่านผู้หญิงเปลี่ยนจึงได้ลอกตำรับกับข้าวของสมเด็จพระเจ้ามาลงไว้ในหนังสือของท่านด้วย เช่น

หุงข้าวบุหรืตัน

เครื่องปรุง-ข้าวประมาณครึ่งทอนัน เนยฝรั่งอย่างดี ๑ ข้อนโต๊ะ นมสด ๒ กระป๋อง พริกไทย ลูกผักชี ยี่หระ กระวาน กานพลู เกลิอ สิ่งละ ๑ หยิบมือ ใบกระวานสองสามใบ ไก่ ๑ ตัว

วิธีทำ-เอาข้าวขาวน้ำให้หมดละของสะอาดดีแล้ว เอาหม้อตั้งเอาเนยตัว เกลงในหม้อพอร้อนดีแล้ว จึงเอาเครื่องเทศเหล่านั้นเกลงไปผัดจนมีกลิ่นหอมแล้ว จึงเอาข้าวที่ขาวไว้เกลงผัดพอทั่ว เอานมเกลงสักกระป๋องครึ่ง น้ำร้อนรินลงพอสมควร เติมลงพอท่วมข้าวขึ้นมาเหนือของคุลี ๑ หุงด้วยเตาน้ำมันปิโตรเลียม พอข้าวนั้นเดือดคนเข้าด้วยกันดีแล้วปิดฝาหม้อ จนข้าวนั้นเดือดอีก จนเหี่ยวตงจากฝาหม้อก็รู้ว่า น้ำแห้ง เปิดหม้อขึ้นคนยงให้ทั่วกัน เอาเนื้อไก่ที่ต้มฉีกไว้คนเคล้าเข้าด้วยกันปิดฝา หม้อหุงนราไฟให้อ่อนลงหน่อยหนึ่งจนข้าวนั้นสุกดีก็ยกไปให้รับประทานร้อนๆ

ในบริเฉทที่ว่าด้วยของหวาน ท่านผู้หญิงได้เล่าถึงประวัติของหวานขนมต่างๆ ไว้ด้วย โดยท่านได้เล่าว่าขนมของไทยแท้นั้นต้องประดิษฐ์ทำด้วยแป้ง น้ำตาล และมะพร้าวเป็นพื้น ส่วนที่ทำด้วยฟองไข่ขนมเนยนั้น ต้นเดิมมักจะมีมูลมาแต่ของประเทศโดยมาก แล้วมาดัดแปลง แก้ไขให้ถูกปากคนไทย เป็นต้นว่า ทองกิบม้า ซึ่งปัจจุบันเรียกทองหยิบ ทองพยศเดี๋ยวนี้นี้ เรียกฝอยทอง และทองอื่นๆ อีกหลายอย่าง เดิมเป็นของฝรั่งโปรตุเกสได้ชักนำเข้ามา ครั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อ ๔๐๐ ปีเศษแล้ว ลูกหลานฝรั่งโปรตุเกสได้ตั้งบ้านเรือนสืบเชื้อสาย อยู่ที่กระต๊อข้างวัดกัลยาณมิตร จังหวัดธนบุรี รับราชการเป็นทหารแม่นปืนบ้าง ล่ามใน กรมท่าบ้าง พวกฝรั่งกระต๊อนี้ชำนาญในการทำขนมฝรั่งมาก และได้แพร่หลายตำรับออกไป โดยกว้างขวางทั้งชาวบ้านและชาววัด

โดยเหตุที่การทำขนมไทยต้องใช้น้ำตาลเป็นวัตถุดิบสำคัญ ช่างทำขนมจึงพิถีพิถัน ในการเลือกใช้น้ำตาลเป็นอย่างมาก เป็นที่นิยมกันทั่วไปว่า น้ำตาลชั้นหนึ่งคือน้ำตาลโตนด จากเมืองพริบพรี หรือเพชรบุรี น้ำตาลจากบางตะไใกล้เมืองนนท์ เมืองปทุม เหล่านี้ แม้จะเป็น น้ำตาล ชั้นดีก็ยิ่งว่ากร่อย รสหวานไม่แหลม ถัดจากน้ำตาลโตนดมาก็ได้แก่น้ำตาลมะพร้าว

ส่วนน้ำตาลจากต้นจากนั้นมีรสกร่อยเป็นของเลว ในด้านน้ำตาลทรายก็นิยมน้ำตาลทรายเมืองนครชัยศรี แม้น้ำตาลทรายจากต่างประเทศซึ่งทำให้ขนมมีสีงามขึ้นก็มีไอหารสสู้น้ำตาลนครชัยศรีไม่ได้ เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องของเมื่อ ๖๐ ปีล่วงไปแล้ว ข้อเท็จจริงในปัจจุบันคงจะเปลี่ยนแปลงไป

ถัดจากขนมก็เป็นรายการผลไม้ ท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้พรรณนาถึงการเลือกผลไม้ไว้ดีนักหนา และในประการสำคัญท่านได้ลอกกวีวิจารณ์ของพระแก้วคุณรัตนบดี (น่วม) ซึ่งพรรณนาถึงตำบลที่เกิดผลไม้ไม่ดี นับว่าเป็นเกร็ดความรู้เรื่องเก่าๆ ที่หาอ่านจากหนังสือใดไม่ได้ดังนี้ คือ

“จะกล่าวพืชแผ่นดินกรุงสยาม ราษฎรอุสาหพยายาม ประกอบความเพียรพาก
ทุกคืนวัน บ้างถากทายดาหย้าตัดต้นไม้ บ้างจุดไฟเผ่าเตียนเหียนหัน บ้างขุดดินยกร่อง
ทั้งปวงครั้น จึงเรียกกันว่าสวนกระบวนมี บ้างปลูกต้นผลไม้ไว้ต่างๆ มะม่วงปรางเกลื่อนกล่น
ต้นลิ้นจี่ ต้นทุเรียนมังคุดละมุดมี ลางสาตมีเงาะลำไยมะไฟงาม ทั้งขุนสะทอนฝรั่งนั้น
ต่างๆ พันธุ์มากพลูดูเหลือหลาม บ้างปลูกผักจีนไทยไว้พองดงาม ปลูกทั่วตามเขต
ขอบรอบบารา ทั้งเมืองนนทบุรีล้วนที่สวน มาประมวลกับปทุมมากักหนา ทั้งเขื่อนขันธ
เมืองสมุทรสุดคณา ประมาณกว่าสามหมื่นพื้นสวนใน ราษฎรจักประกอบที่ชอบกิจ ที่หวัง
คิดเอาผลให้มากหลาย แต่พื้นดินนั้นมักจะกลับกลาย ยักย้ายตามตำบลไม่เหมือนกัน คือ
ตำบลนนทบุรีที่ทำอิฐ ประกอบกิจปลูกมะปรางดังแกลังสรรค์ ยกเป็นหนึ่งทีเดียวไม่เกี่ยวกับ
ที่ถิ่นนั้นมะปรางเป็นอย่างเดียว แต่ผลไม้ต่างๆ นอกออกไป ไม่มีอะไรจะวิเศษสักสิ่ง
จะปลูกมากมาย ก็คล้ายไม่สู้ดี ส้มโอมิไม่สนิทติดจะแกน เพราะที่ดินติดจะจืดพืชโคก ผลไม้
จึงวิโยคเป็นแร้นแค้น เป็นเช่นนั้นเหมือนกันตลอดแดน เพราะพื้นแผ่นดินไทรไม่ภิญโญ

ตำบลบางสีทองคลองเมืองนนท์ เป็นถิ่นต้นสะทอนดีมีอีกโข หวานสนิททุกต้น
ผลโตโต วิเศษโสพื้นที่เป็นที่หนึ่ง

ตำบลตะนาวศรีมีตะขบ ผลโตเท่ามะอบใส่ซี่ผึ้ง หวานสนิทไม่มีฝาดเป็นที่หนึ่ง ตำบล
ไหนไม่ถึงเป็นสองเลย

ตำบลบางยี่ขันนั้น ณ เงามะดีจำเพาะถิ่นนั้น ณ ท่านเอ๋ย เวลาขัดแพงจัดกระไรเลย
เจ้าเงามะเอ๋ย ๑๒ ต่อบาทพาติเงามะดี

มะพร้าวห้าวมันดีมีสองแห่ง คือตำแหน่งบางไส้ไก่กับบางขุนศรี มีมันมากกว่าที่อื่น
เป็นพื้นดี ผลจึงมีมันมากกว่าทุกตำบล

ต้นลิ้นจี่กับมะไฟในบางลำเจียก เคยสำเนียงรู้แจ้งทุกแห่งหน หวานสนิทรสประเสริฐ
เลิศล้ำ เพราะรสดินเข้าระคนจึงรุนแรง

หมากฝาดนั้นมีที่บางค้อ บางฝั่งต่อราชบูรณะตลอดแขวง ที่อื่นนอกกว่านี้ไปไม่รุนแรง
ถึงจะแก้งปลุกที่ฝาดก็คลาดคล้าย

ทุเรียนนั้นที่ขึ้นบางขุนนนท์ แต่ละต้นผลดกใจหาย ทั้งรสหวานเนื้อดีไม่มีระคาย
จะซื้อขายแคล้วคล่องเป็นของดี ถึงตำบลบางคอแหลมและบางโคล่ ผลก็โตต้นก็งามตาม
เนื้อที่อีกตำบลวัดทองคลองสนามมีทั้งบางลำภูมุนั้นต้นก็งาม แต่รสเนื้อไม่สู้ดีเหมือนบางขุนนนท์
เป็นรองบางบนั่นสองสาม ที่อื่นนอกกว่านี้ถึงมีก็ไม่งาม ผลก็ทรมารสก็คล้ายแล้วก็ไมทน

ต้นลำไยไม่ว่าตำบลไหน เดิมนางหนองบางไส้ไก่นั้นเป็นต้น เดียวนี้มีดีมากหลายตำบล
คือเหลืองใหญ่มีต้นบางวัดทอง นางแดงใหญ่ในตำบลบางลำเจียก ที่สำเนียงกันว่าดีไม่มีสอง
กับคลองสนามด้านปากลัดนั้นอีกคลอง ไม่เลือกท้องถิ่นที่ดีเหมือนกัน

ต้นสละนั้นมีที่บางโคล่ ผลโตๆ พวงงามดังแก้งสวรรค์ จำเพาะดีมีอยู่เป็นหมู่กัน
บางบนั่นก็มีบ้างผลย่อมๆ

ส้มโอชื่อขาวใหญ่ได้วันจันทร์ รสสำคัญจัดจ้านทั้งหวานหอม

ส้มเขียวหวานบางมตรสเป็นจอม เดียวนี้ย่อมสุญทรมเพราะน้ำเค็ม ราษฎรชุด
คลองทำนาเกลือ น้ำจึงเหลือไหลล้นคันเข้มน ต้นก็ตามคล้ายรสเพราะดินเค็ม ถึงอย่างนั้นรส
ยังเข้มข้นรับประทาน บัดนี้มีมากมายหลายตำบล งามแต่ต้นผลก็โตแต่คล้ายหวาน ผิดกับ

ถิ่นบางมดรสโบราณ ถึงผลเล็กก็ยังหวานสนิท

ต้นกลางสาตถินดีที่วัดทอง ตลอดคลองสานด้วยเป็นท้องที่ ผลมีรสหอมหวานสนิท เพราะพื้นที่ให้รสปรากฏจริง

สับปะรดบางตำหรับบางพลัด มีรสหวานจัดดีเป็นที่ยิ่ง ตำบลดินไม่ดีเป็นที่จริง จะมากยิ่งขึ้นที่ไม่มีเลย บางผักหนามเดี๋ยวนี้นี้มีมากนัก แต่ไม่ยักเหมือนกันนะท่านเอ๋ย รสนั้นติดจะเปรี้ยวกระไรเลย เพราะพืชไม่เคยจึงไม่ดี

ต้นฝรั่งบางเสาะตรงเป็นที่ปลูก แต่ละลูกผ่องงามอร่ามศรี หอมระรื่นชื่นใจให้ยินดี ที่ถิ่นนี้เคยปลูกแต่เดิมมา ที่อื่นๆ ปลูกไว้เป็นหลายตำบล มีแต่ต้นผลไม่ดกเหมือนแกลั้งว่า เพราะพืชดินไม่ต้องกับต้นมะลา ลงเนื้อชอบลงยานั้นจริงจัง

ต้นละมุดนั้นมีที่บางฝั่ง ตลอดถึงราชบุรณะเป็นที่ตั้ง ออกผลสุกแดงกลาดมาก จริงจัง ปลูกไว้ครั้งไหนขอได้ต่อมา ที่ตำบลบางกระแสบางกร่าง ก็มีบ้างแต่ว่าน้อยกว่านี้หนา ผลก็น้อยไม่สู้มีดังนี้ เพราะดินจืดพืชพาให้เสื่อมทราม ตำบลตั้งแต่ได้ด่านปากลาด น้ำเค็ม จัดท่วมต้นล้มหลาม จะปลูกอะไรก็ไม่สู้จะงาม เพราะดินติดทรามไม่สู้จะดี ที่นั่นเค็มนัก ไม่พักว่าจะต้องตำรายุแต่เจ้ามะพร้าวมูลสี ปลูกไม่สู้ช้านักสักสามปี ผลมีอันตั้งอยู่กับดิน ผลดกเต็มคองามหนักหนา จำเริญตาหน้าชมสมถวิล อันก็โตผลก็ดกใบปกดิน ตำบลถิ่นที่ เหล่านี้ดีสิ่งเดียว กล่าวกำหนดรสดินถิ่นกรุงสยาม ปรากฏตามกำหนดไม่ลดเลี้ยว ก็สิ้นบท หมดลงเพียงนี้เทียว จะขอเลี้ยวลดความลงตามควร ข้าพเจ้าคิดประกอบหวังขอบกิจ จะถูกผิด จันใดขอได้สวน ปัญญาอ่อนหย่อนเยาว์เบาสำนวน ผู้ฟังควรจะยกโทษได้โปรดเอย”

นอกจากนี้ ท่านผู้อ่านที่สนใจเกี่ยวกับประวัติต้นไม้เทศ ในเมืองไทยคงจะปิติยินดี ที่ได้ทราบประวัติต้นละมุดฝรั่ง ซึ่งผู้เขียนขอพาท่านไปพบกับสำนวนของท่านผู้หญิงเปลี่ยน โดยตรงดังนี้

“ละมุดฝรั่งนี้ภาษาแขกเรียกซีโก ผลเนื้อเป็นทรายเมื่อสุกแล้วหวานแหลม เดิมพันธุ์ที่จะมีมาในกรุงเทพฯ นั้น ครั้งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กลับจากเที่ยวเมืองสิงคโปร์ในปีกะภา ตรีศก จ.ศ. ๑๒๒๓ ท่านได้เห็นผลซีโกนี้ ครั้นท่านกลับมาจากสิงคโปร์จึงทำสวนดอกไม้ขึ้นที่หลังบ้าน ได้ขอต้นซีโกเข้ามาสองต้นปลูกอยู่ที่สวนก็ไม่สู้จะเจริญมีชื่อเสียงนัก ต่อมาในปีเถาะ นพศก ๑๒๒๙ ในรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้จัดซื้อที่ดินและตึกที่เมืองสิงคโปร์แห่งหนึ่งเป็นของพระคลังข้างที่ เพื่อเป็นสมบัติในพระราชโอรสและพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ ครั้นเมื่อทำหนังสืออินเดินเจอร์ขายซื้อในพระนามเสร็จแล้ว ที่ดินที่ซื้อนั้นมีต้นซีโกหลายต้น มีผลจึงได้ส่งเข้ามาในกรุงเทพฯ คราวแรกเมื่อปีมะโรงสำเร็จศึกอีกคราวหนึ่ง เพลินล่วงรัชกาลที่ ๔ ไปแล้ว เป็นรัชกาลปัจจุบันนี้ผลซีโกที่ส่งเข้ามาก็พระราชทานแจกบ้าง แต่อย่างไรกลายเป็นละมุดฝรั่งไปจนเดี๋ยวนี้ ครั้นเมื่อปลายปีมะเมียไทยศก จ.ศ. ๑๒๓๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้ เสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองสิงคโปร์และชาวประเทศครั้งแรก ได้ทอดพระเนตรเห็นต้นละมุดฝรั่งนี้มีผลเป็นสองชนิดที่โตยาวชนิดหนึ่ง ผลกลมเล็กชนิดหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขอพันธุ์ที่ตอนเข้ามาทั้งสองอย่างพันธุ์นี้ได้แพร่หลายและสั่งเข้ามาปลูกกันมากในกรุงเทพฯ นี้ แต่พันธุ์โตยาวนั้นมีน้อยมักจะหวงกันมาก ไม่ค่อยจะตอนให้กันและละมุดฝรั่งจึงเป็นผลไม้พื้นเมืองอีกอย่างหนึ่ง ละมุดฝรั่งนี้ไม่เป็นฤดูกาล ตั้งแต่มีดอกกว่าผลจะโตสุกในแปดเดือน และมีดอกออกทยอยกันเสมอ จึงมีรับประทานตลอดปี เก็บมาแช่ปูนบ้าง อบควันเทียนบ้าง เร่งให้สุกเร็ว แต่ละมุดฝรั่งจำบับนี้ไม่หวานจัดเหมือนดังสุกเอง บางคนก็ชอบบ่มรับประทาน ที่บางคนชอบหวานจัดก็รับประทานสุก เนื่อนั้นมักเป็นทราย เมล็ดดำ ผิวสีเทากร้านติดกันกับผล ละมุดไทยทั้งรูปและสีรสด้วย แต่เสียดายที่มาเรียกเป็นละมุดฝรั่งไปได้ ถ้าจะเรียกเป็นละมุดแขกก็พอจะยังชั่วเพราะมาแต่เมืองแขก บางท่านที่ไม่ชอบ ก็เห็นว่าเท่ากับเอาทรายมาละลายกับน้ำเชื่อมให้รับประทาน แต่ผลอย่างโตยาวนั้นไม่ค่อยจะเป็นทราย แม้ถึงเป็นก็น้อย ใช้รับประทานสดกันทั้งนั้น ปอกเปลือกฝานเป็นซีกแกะเมล็ดออกประดับลงชามจาน ตั้งให้รับประทานบนโต๊ะของหวาน ที่สามัญก็ใช้รับประทานปอกเปลือกเอง ละมุดฝรั่งเดี๋ยวนี้บางสวนก็ปลูกตั้งชนิดไปทีเดียวเก็บผลขายในตลาดมีอยู่เสมอเป็นผลไม้ ประจำตลาดเมื่อจะว่าไปละมุดฝรั่งนี้ก็เกิดงอกงามขึ้นในกรุงเทพฯ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้เอง”

เรื่องที่คุณเขียนใครจะนำเสนอของดีจากตำราแม่ครัวหัวป่าก้ในตอนนี่ก็คือ สภาพของกรุงเทพฯ ในด้านตลาดและอาหารการกินในสมัยเมื่อ ๖๐ ปีที่แล้วมา ตลาดที่ยิ่งใหญ่ของกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น คือ ตลาดสำเพ็ง ซึ่งเป็นที่รวบรวมและแบ่งออกเป็นเขตตลาดย่อยคือตอนบนเชิงสะพานหันมีพวกหมูพวกผักอุดมสมบูรณ์ ต่อไปเป็นตลาดเจ็สัวเนียมหรือตลาดพระยาไพบูลย์ ตลาดกรมภูเรศ ตลาดท้องสำเพ็ง ตลาดวัดเกาะ และตลาดน้อยเป็นที่สุด ตลาดเหล่านี้มีทั้งปลา เป็ด ไก่ สุกร ของสด ของเค็ม ทางล่งก็มีตลาดบางรัก มีผักฝรั่ง เนื้อโค เนื้อแกะเค็ม ตลาดด้านในพระนครมี ตลาดท่าเตียน ตลาดยอด ตลาดเสาชิงช้า และอื่นๆ อีกมาก

อาหารในตลาดแบ่งเป็นประเภทๆ เช่น มัจฉาหาร ในตลาดจีนใช้ซึ่งขาย แต่ตลาดแขกว่าราคาเป็นตัวเป็นกอง ตามแต่จะตกลงกัน สัตว์สกลชลจรได้แก่ตะพาบน้ำ ม่านลาย เต่า ตะกวด พวกลาวชอบรับประทานไข่อย่างขายราคาเช่นเดียวกับไข่เหี้ย ๓ ฟองสลึง ถือว่าเป็นของดีใช้สำหรับชั้นสูง ไข่ตะกวดย่างแล้วเป็นมันเป็นไข่แดงหมดทั้งฟอง จะหั่นด้วยอมๆ พวกญวนและเขมรชอบรับประทานเฉพาะบั้งหาง เนื้อตากแห้งตำป่นแทนกึ่งแห้งดีเหมือนกัน กบมีเฉพาะฤดูฝนเนื้อละเอียดกว่าเนื้อไก่ ประเภทมังสาหารมีหมู เป็นสัตว์ที่จีนและพวกเขาริตรีเลี้ยงเป็นอาหารมาช้านานแล้ว ต่อมาหมูโคราชบรรทุกรถไฟมาจำหน่ายในกรุงเทพฯ และยังมีหมูอารามพวกเขาริตรีจับเอาไปขุนขังเล่าปรนปรือไว้ราว ๔-๕ เดือนจึงฆ่าจำหน่าย เนื้อวัวแต่ก่อนคนไทยไม่นิยมกินเพราะถือว่าเป็นสัตว์มีพระคุณ แต่ตั้งแต่ทำสัญญากับนานาชาติเมื่อรัชกาลที่ ๔ แล้ว จึงเกิดมีเนื้อวัวขายประจำในตลาด เนื้อแกะเค็มมีแกะกลันตันส่งมาจากตลาดสิงคโปร์ ต่อมาเป็นเนื้อแกะจากเชียงใหม่ สัตว์เลี้ยงทิวาติมี ไก่ เป็ด ห่าน นกพิราบ นอกจากนั้นก็เป็นพวกสัตว์ป่าซึ่งมีเป็นบางวัน

ของดีจากตำราแม่ครัวหัวป่าก้ยังไม่หมด เช่น ประเพณีเลี้ยงข้าวแช่ วัฒนธรรมในการทำขนมเปี๊ยะ ซึ่งผู้เขียนจะได้นำเสนอในโอกาสต่อไป *

เจ้าจอมมารดาทับทิม

เจ้าจอมมารดาทับทิม

พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เจ้าจอมมารดาทับทิม ป.จ. รัตนารักษ์. มปร ๕. จปร ๒. วปร ๒. พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๕ เกิดเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๙ ธันวาคม ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นธิดาพระยาอภัยนันทริกา-มัตย์ (ดิศ โรจนดิศ) ข้าราชการอิมเป็นมารดาสกุลของท่าน เป็นข้าหลวงเดิม ทั้งในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลก และในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นต้นสกุลชื่อ “บุญเรือง” เป็นตำแหน่งหลวงวัง กรมการ จังหวัดสวรรคโลกเมื่อสมัยกรุงธนบุรี ได้รับราชการอยู่ใน บังคับบัญชาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อก่อนเสวยราชย์ ตามเสด็จทำศึกสงคราม เช่นรบพม่าเมื่อ ครั้งอะแซหวุ่นกี้ตีเมืองพิษณุโลกเป็นต้น มีความชอบต่อ พระองค์มา ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก จึง ทรงนับหลวงวังบุญเรืองอยู่ในพวกซึ่งสมควรจะได้รับบำเหน็จ ทรงพระกรุณาโปรดฯตั้งให้เป็นพระจันทราทิตย์ เจ้า กรมสนมพลเรือน ปรากฏชื่อในคำปรึกษาการพูนบำเหน็จ เมื่อแรกเสวยราชย์ (พิมพ์อยู่ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๑) ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาจันทราทิตย์ในรัชกาลที่ ๑ นั้น (มีชื่อปรากฏอยู่ในหนังสือ “พระราชวิจารณ์” ซึ่งพระบาท-สมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์) พระยา จันทราทิตย์ บุญเรือง มีบุตรชื่อเลี้ยงคน ๑ คงได้ถวายตัว เป็นมหาดเล็กมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แต่ไม่ปรากฏว่าได้มียศ

ศักดิ์อย่างใด ทั้งในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ จนถึงรัชกาลที่ ๓ จึงได้เป็นที่จมีนอินทรประพาสในกรมวังวังหน้า จมีนอินทรประพาส เลี้ยง มีบุตรคน ๑ ชื่อ ดิศ เกิดแต่ในรัชกาลที่ ๑ (คือพระยาอภัยนันทริกามาตย์ บิดาของเจ้าจอมมารดาทับทิม) พระยาจันทราทิตย์ บุญเรือง ผู้เป็นปู่อยู่มาจนรัชกาลที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ มีการพระราชพิธีลงทรงเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระยาจันทราทิตย์นำเด็กดิศหลานชายเวลานั้นอายุได้ ๗ ขวบ ถวายสมโภช จึงได้เป็นมหาดเล็กรับใช้ในพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ยังดำรงพระยศเป็นพระราชกุมาร ตลอดมาจนเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ สกุลจึงเป็นข้าหลวงเดิมต่อมาอีกชั้นหนึ่ง ชื่อนี้เป็นมูลซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามสกุลว่า “โรจนดิศ” คำนี้มาแต่นามเดิมของพระยาจันทราทิตย์ และคำหลังมาแต่นามเดิมของพระยาอภัยนันทริกามาตย์ โดยสกุลมีเรื่องประวัติดังกล่าวมา

ดิศเกิดในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ เมื่อมีพระชนมายุได้ ๗ ขวบ ได้ถวายสมโภช และได้รับใช้ในพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ยังดำรงพระยศเป็นพระราชกุมาร ตลอดมาจนเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ สกุลจึงเป็นข้าหลวงเดิมต่อมาอีกชั้นหนึ่ง ชื่อนี้เป็นมูลซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามสกุลว่า “โรจนดิศ” คำนี้มาแต่นามเดิมของพระยาจันทราทิตย์ และคำหลังมาแต่นามเดิมของพระยาอภัยนันทริกามาตย์ โดยสกุลมีเรื่องประวัติดังกล่าวมา

เจ้าจอมมารดาทับทิมเกิดในรัชกาลที่ ๔ พออายุได้ ๖ ขวบ บิดาก็ให้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังกับเจ้าจอมมารดาเที่ยงพระสนมเอกซึ่งเป็นพี่คนใหญ่ เป็นเหตุให้เจ้าจอมมารดาทับทิมได้รับความอบรมและศึกษาที่ในพระบรมมหาราชวังแห่งเดียวมาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ข้อนี้เป็นโอกาสดีที่สุดที่ซึ่งจะพึงได้ เพราะในสมัยนั้นโรงเรียนสำหรับเด็กผู้หญิงอย่างตั้งขึ้นเมื่อภายหลังยังไม่มี คนทั้งหลายนับถือกันมาแต่โบราณว่า การศึกษาและอบรมสำหรับเด็กผู้หญิงไม่มีที่ไหนจะดีเสมอเหมือนที่ในพระบรมมหาราชวัง จนมีคำภาษิตซึ่งคนทั้งหลายชอบเปรียบ เมื่อสรรเสริญกิริยามารยาทหญิงสาวมักกล่าวว่า “เหมือนผู้หญิงชาววัง” ดังนี้วิธีการฝึกสอนหญิงที่ในพระบรมมหาราชวัง ตามแบบโบราณเดี่ยวนี้เลิกสูญสิ้นนานแล้ว แต่ตัวข้าพเจ้าผู้แต่งเรื่องประวัตินี้เคยอยู่ในพระบรมมหาราชวังตั้งแต่เกิดมาจนอายุ ๑๓ ปี ได้เคยรู้เห็นแบบแผนประเพณีนั้น ซึ่งยังใช้อยู่ในรัชกาลที่ ๔ สมัยเมื่อเจ้าจอมมารดาทับทิมศึกษานั้น แม้นับเวลาล่วงมาจนบัดนี้กว่า ๖๐ ปียังจำได้อยู่บ้าง จะลงเขียนพรรณนารักษาไว้มิให้สูญไปเสีย

อันขนบธรรมเนียมฝ่ายในพระบรมมหาราชวังกรุงรัตนโกสินทร์นี้มีได้คิดตั้งขึ้นใหม่ เอาขนบธรรมเนียมในพระราชวังครั้งกรุงศรีอยุธยามาใช้เป็นแบบแผนถึงขนบธรรมเนียมข้างฝ่ายหน้าก็เป็นเช่นเดียวกัน ข้อนี้มีจุดหมายเหตุปรากฏอยู่หลายฉบับว่าทั้งในสมัยกรุงธนบุรีและในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ได้โปรดให้ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งยังมีตัวเหลืออยู่ประชุมกันเป็นทำนองอย่างกรรมการ บอกขนบธรรมเนียมเก่าเอามาพื้นตั้งเป็นแบบแผน จะว่าแต่เฉพาะขนบธรรมเนียมฝ่ายในพระราชวัง เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ยังมีนารีที่สูงศักดิ์เคยเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยาอยู่หลายคน ที่สำคัญคือเจ้าฟ้าพินทุดีพระราชธิดาพระเจ้าบรมโกศเป็นต้น เป็นผู้ออกแบบแผนขนบธรรมเนียมฝ่ายในพระบรมมหาราชวังที่ใช้เป็นตำราสืบมา หากจะมีแก้ไขบ้างในรัชกาลภายหลังก็เป็นแต่รายการ ส่วนรูปโครงการยังคงอยู่อย่างเดิมค่อยเลื่อมมาโดยลำดับ เพราะแก้ไขขนบธรรมเนียมในราชสำนัก ให้เข้ากับ การที่เปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมบ้านเมือง จนประเพณีฝ่ายในพระบรมมหาราชวังอย่างเดิม เลิกสูญ เปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่นเมื่อรัชกาลที่ ๖

ที่เรียกว่า “ผู้หญิงชาววัง” นั้น ที่จริงมีต่างกันเป็น ๓ ชั้น จะเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า ชั้นสูงชั้นกลางและชั้นต่ำ มีฐานะและโอกาสกับทั้งการศึกษาอบรมผิดกัน

ชั้นสูง คือ เจ้านายที่เป็นพระราชธิดา ประสูติและศึกษาในพระมหाराชวัง เมื่อทรงพระเจริญวัยก็ได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่อยู่ในวัง บางพระองค์ได้พระราชทานอนุญาต ให้เสด็จออกไปอยู่ร่วมกับเจ้านายพี่น้องก็มี เจ้านายพระองค์ชาย ที่เป็นพระราชบุตรประสูติในพระราชวัง ก็ทรงศึกษาวิชาชั้นปฐมที่ในวังจนพระชันษา ๑๓ ขวบ โสกันต์แล้วจึงเสด็จออกไปอยู่นอกวังต่างหาก ในชั้นสูงนั้นต่อลงมาถึงหม่อมเจ้าอันเกิดที่วังพระบิดา ถ้าพระบิดาลิ้นพระชนม์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดฯ รับเข้าไปเลี้ยงไว้ที่ในพระราชวัง หรือมิฉะนั้น เจ้านายบางพระองค์ส่งหม่อมเจ้าโอรสธิดาที่ยังเยาว์เข้าศึกษาอยู่กับเจ้าพี่เจ้าน้องหญิงที่ในวัง แต่เวลายังดำรงพระชนม์อยู่ก็มี ถ้าเป็นหม่อมเจ้าหญิงโตขึ้นก็มักเลียบรับราชการอยู่ในวัง ถ้าเป็นชายพอชันษาได้ราว ๑๐ ขวบก็ต้องออกไปอยู่นอกวัง ในพวกเจ้านายนับว่าเป็นชาววัง โดยกำเนิดพวก ๑ ต่อลงมาถึงชั้นลูกผู้ดีมีตระกูลคือพวกราชนิรกุลและธิดาข้าราชการเป็นต้น หม่อมราชวงศ์ก็นับอยู่ในพวกนี้ เป็นชาววังด้วยถวายเป็นตัว นับอยู่ในชั้นสูงเหมือนกัน ลักษณะการที่ถวายเป็นชาววังนั้น ถ้าผู้ปกครองสกุลปรารถนาจะให้ลูกหลานหญิงเล่าเรียนศึกษาที่ในพระบรมมหาราชวัง ต้องหาที่สำนักหลักแหล่งฝากกับท่านผู้ใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นญาติหรือเคยนับถือกันมาแต่ก่อน แล้วส่งธิดาเข้าไปอยู่กับท่านผู้เป็นเจ้าสำนักนั้นแต่ยังเป็นเด็ก เจ้าสำนักบางแห่งฝึกสอนให้เองบ้าง บางแห่งส่งไปฝากแก่ท่านผู้อื่นซึ่งชำนาญการฝึกสอนบ้าง ลักษณะการฝึกสอนเด็กผู้หญิงชั้นสูงเมื่อแรกเข้าไปอยู่ในวัง เบื้องต้นฝึกหัดมารยาททั้งกิริยาจาและให้รู้จักสัมมาคารวะก่อน แล้วให้เรียนหนังสือและการเรือนอย่าง que เด็กจะทำได้ (ตรงกับชั้นปฐมศึกษา) รู้แล้วจึงให้เรียนชั้นสูงกว่านั้นต่อขึ้นไป (เป็นชั้นมัธยมศึกษา) คือฝึกสอนการต่าง ๆ อย่างเดียวกับชั้นต้นแต่เป็นชั้นสูงขึ้นไป ดังเช่นการฝึกสอนกิริยามารยาท และสัมมาคารวะ ถึงตอนนี้เวลาท่านผู้สอนไปยังที่สมาคมมักให้ลูกศิษย์ถือหีบหมากตามหลังไปด้วย เพื่อจะให้เห็นกิริยามารยาท และลักษณะการสมาคม ของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในกิจการต่าง ๆ ทั้งจะได้รู้จักเพื่อนเด็กลูกผู้ดีที่อยู่ในวังด้วยกัน การเรือนก็สอนชั้นสูงขึ้นไป เช่นให้ทำเครื่องแต่งตัวได้เอง และเริ่มสอนเย็บปักถักร้อยทำกับข้าวของกิน ทั้งสอนให้รู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาด้วย แต่การสอนหนังสือนั้น เมื่ออ่านออกเขียนได้แล้ว ก็เป็นยุติเพียงนั้นการศึกษาถึงชั้นกลาง ที่ว่ามานี้มีข้อสำคัญอย่างหนึ่งที่เป็นเวลาท่านผู้ใหญ่ในวังพิจารณา เลือกเด็กให้ฝึกหัดทำราชการอย่างใดโดยเฉพาะต่อไปในภายหลังแล้วนำถวายเป็นข้าราชการฝ่ายในได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดแต่นั้นมา ราชการอันเป็นหน้าที่สำหรับชาววังที่เป็นชั้นสูงนั้น ถ้าว่า

อย่างกว้างมีเป็น ๔ ประเภท คือ

(๑) เรียนวิชาประเภท ๑ เช่น หัดเขียนหนังสือ และเรียนอักษรศาสตร์ถึงชั้นแต่งโคลง ฉันท์กาพย์กลอน กระบวนช่างก็เรียนถึงขั้นฝึกมืออย่างประณีต เช่นร้อยดอกไม้สดปักสดึง ซึ่งไม่มีที่ไหนอื่นอันจะทำได้งามดีเหมือนในวัง การพยาบาลไข้เจ็บก็ฝึกหัดในชั้นนี้ ถ้าเป็นผู้มีอุปนิสัยชอบเรียนเลขหรือความรู้เรื่องพงศาวดารก็เริ่มเรียนในตอนนี้ เจ้านายชั้นพระราชธิดา ทรงศึกษาประเภทนี้เป็นพื้น จึงมักเป็นอาจารย์ฝึกสอนคนชั้นหลังต่อ ๆ กันมา

(๒) เป็นนางพนักงานประเภท ๑ คือ ทำการงานต่าง ๆ ในราชสำนัก เช่น เป็นพนักงาน พระภูษา พนักงานพระศรี เป็นต้น และมีการอย่างอื่นอีกหลายอย่าง หม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์มักรับราชการในประเภทนี้ นอกจากนั้น ก็มักเป็นผู้ดีที่เคยรับราชการแต่รัชกาลก่อน ๆ มาจนอายุเป็นกลางคน ที่ยังเป็นสาวมิใคร่จะมี

(๓) เป็นนางอยู่งานประเภท ๑ คือ สำหรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอย เช่น เชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ และผลัดเวรกันประจำอยู่บนพระราชมณเฑียรคอยรับสั่ง เป็นต้น ล้วนเป็นสาวทั้งนั้น

(๔) เป็นมโหรีหรือหัดฟ้อนรำ เป็นระบำและละคร ซึ่งเรียกกันว่า “ละคร (ฝ่าย) ใน” ประเภท ๑ ใน ๒ พวกนี้ มักเลือกที่มีแววจลัดแต่อายุยังเยาว์เพราะเป็นการยาก ต้องฝึกหัดนานจึงจะทำได้

ราชการฝ่ายในทั้ง ๔ ประเภทที่กล่าวมา ก็เป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา บางอย่าง เช่น มโหรี ระบำ และละครใน ดูเค้ามูลอาจจะเป็นวิชาได้มาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ที่ว่าดังนี้ เพราะเมื่อข้าพเจ้าตามเสด็จ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปเมืองชะวา ได้เห็นเจ้านครยกยาและเจ้านครโขโลรับเสด็จ ให้มีระบำนางในและละครซึ่งราชบุตรเล่นเป็นตัวละคร รำถวายทอดพระเนตร นึกพิศวงว่าระบำและละครหลวงของชะวา ช่างละม้ายคล้ายคลึงกับของไทยเราเสียจริง ๆ จะว่าใครเขาอย่างใครก็ไม่มีหลักฐานที่จะคิดเห็นได้ ครั้นภายหลังมา ข้าพเจ้ามีกิจต้องคิดค้น เรื่องการขับรำของไทยแต่โบราณ จึงพบเค้าเงื่อนของมโหรี และระบำกับละครใน ซึ่งเคยมีมาในต่างสมัยเป็นชั้น ๆ ดังจะเขียนเรื่องตำนานแทรกลงไว้ที่ตรงนี้

มโหรี เดิมเป็นเครื่องสำหรับขับกล่อมผู้อื่นให้สบายใจเมื่อเวลาจะนอน ดังมีคำขับในบทละครเรื่องอิเหนาตอนอุณากันชมสวนว่า

“พระเอยพระยอดฟ้า
 จะสนทนิตราอยู่บนที่
 ทรงสดับขับไม้มโหรี
 ขอสี่สังเสียงจำเรียงราย
 เชิญพระบรรทมสถาพร
 จะกล่าวกลอนถนอมกล่อมถวาย
 ให้ไพเราะเสนาะใจสบาย
 พระฤาสายจงไสยา เอย”

ที่เรียกว่า “ขับไม้” เห็นจะเป็นเครื่องขับกล่อมอย่างเดิม มีคนเสียงว่าบทกลอน เป็น
 ลำนำคน ๑ คนสี่ซอสามสายคน ๑ สี่เพลงประสานเสียงเมื่อเวลาคนขับ และตีบรรเลงแต่
 โดยลำพังเสียงซอในระหว่างบทให้คนขับมีเวลาพัก (ทำนองเดียวกับขับเสภาส่งปีพาทย์) และ
 มีคนโกวบัณฑิตาให้จังหวะอีกคน ๑ พวกขับไม้วง ๑ แต่มี ๓ คน ดังว่ามาที่เรียกว่า “มโหรี”
 เห็นจะแก้มาแต่ขับไม้ เพราะมีคนเสียงขับร้องเข้ากับซอสามสาย เหมือนอย่างขับไม้ ผิดกัน
 แต่คนเสียงใช้กรับพวงให้เป็นจังหวะ ไม่ต้องมีคนโกวบัณฑิตาและมีเครื่องดนตรีเพิ่มขึ้น ๒ อย่าง
 สำหรับทำด้วยกันกับซอสามสาย เวลาบรรเลงระหว่างบทขับ คือ คนตีดกระຈပ်ปี คน ๑ คน
 ตีทับ (มักเรียกกันว่า “โทน”) คน ๑ มโหรีชั้นแรกมี วงละ ๔ คน ยังใช้ขับกล่อมกันมาจนใน
 กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ด้วยมีใน “เพลงยาวว่าความ” ปรากฏว่าเจ้าพระยาพระคลัง (หน)
 เวลานั้นยังมีมโหรีขับกล่อม แต่ภายหลังมา น่าจะเป็นในรัชกาลที่ ๒ หรือที่ ๓ เอาเครื่องปี
 พาทย์เพิ่มเข้าในมโหรี มีระนาดเอก ระนาดทุ้ม ซ้องวง และรำมะนาตีเข้ากับทับ ขลุ่ย (ใช้แทนปี่)
 และใช้ฉิ่งให้จังหวะ เสียงมโหรีดังอีกทีก็ก็ก้องขึ้น ก็เลิกใช้สำหรับขับกล่อมมโหรีหลวงจึงทำ
 แต่ในงานสมโภชและพระราชพิธีต่าง ๆ

ระบำและละครผู้หญิงซึ่งเรียกกันว่า “ละครใน” นั้น หักแต่ลูกผู้ดีที่ถวายเป็นตัวอยู่ใน
 พระราชวังมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สำหรับเล่นในการพระราชพิธี เช่นบวงสรวงและสมโภช
 เป็นต้น มีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นนอกจากพระเจ้าแผ่นดิน และพระมหากษัตริย์
 และละครผู้หญิง แต่คำที่เรียกชื่อว่า “ละคร” ขว่นให้คนเข้าใจผิด สำคัญว่าเป็นอย่างเดียวกัน
 กับละคร ที่ราษฎรเล่นเป็นอาชีพในพื้นเมือง จึงเพิ่มคำเรียกให้ผิดกันว่า “ละครนอก”

หมายความว่าละครนอกวัง และ “ละครใน” หมายความว่า ละครในวัง ที่จริงละครนอกกับละครในกระบวนเล่นเป็นคนละอย่าง ต่างกันทีเดียว “ละครนอก” เล่นให้คนดูสนุกสนาน แต่ละครในสำหรับเล่นในพระราชพิธีทางไสยศาสตร์เล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์ เฉลิมเกียรติพระนารายณ์ เรื่อง ๑ กับเรื่องมหาภารตะ (ไทยเราเรียกว่า เรื่องอุณรุท) เฉลิมเกียรติพระอิศวร เรื่อง ๑ ทำนองเดียวกับเล่น “แสดงตำนาน” (พวกชาวอินเดียยังเล่นทั้ง ๒ เรื่องนั้น อยู่จนบัดนี้) ต่อมาในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าบรมโกศโปรดเรื่องอิเหนาซึ่งได้มาจากเมืองชะวาดำรัสสั่งให้ละครในเล่นเพิ่มขึ้นสำหรับการบำเรออีกเรื่องหนึ่ง มีกล่าวในคำฉันท์ “บุณโณวาท” ซึ่งมหานาควัดท่าทรายแต่งในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศพรรณนาว่าด้วยการมหรสพซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสมโภชพระพุทธบาท ว่า

“ฝ่ายพ่อนละครใน	บริรักษ์จักรี
โรงริมศิริมี	กลลับบ่แลชาย
ล้วนสรรพกรรจนา	อรอ่อนลอออาย
ใครยลบ่อยากวาย	จิตตเพ้อมะเมอฝัน
เล่นเรื่องระเด่นได้	บุษบาตุนาหงัน
พาพักคูหาบรร-	พตร่วมฤดีโหม

ละครในเล่นแต่ ๓ เรื่องที่ว่ามา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงบำรุงวิชาพ่อนรำ จึงทรงพระราชนิพนธ์บท และโปรดให้หัดละครในเล่นเรื่องต่างๆ ที่ “ละครนอก” เล่นเพิ่มขึ้นอีก ๖ เรื่อง

ระบำนั้น ขึ้นเดิมเป็นแต่การพ่อนรำบวงสรวงหรือแสดงความโสมนัส ไม่ได้เล่นเรื่องอย่างละครพิเคราะห์หัดดูอาจจะมาแต่สมัยเมื่อถือกันเป็นประเพณีว่าผู้ดีทุกคนทั้งที่เป็นผู้ชายและเป็นผู้หญิง ต้องหัดพ่อนรำเป็นหลักสูตรอย่างหนึ่งในการศึกษา และมีการพิธีบางอย่าง ซึ่งเจ้านายชายหญิง นับแต่เจ้าผู้ครองเมือง ต้องออกพ่อนรำในที่ประชุมชนให้เป็นสิริข้าพเจ้าได้เคยเห็นพิธีเช่นนั้นเมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไปตรวจราชการมณฑลพายัพครั้งแรก ตั้งแต่ยังไม่มีทางรถไฟ ในมณฑลพายัพเขายังถือประเพณีพ่อนรำอย่างโบราณอยู่เมื่อข้าพเจ้าไปถึงเมืองนครลำปางเขาจัดรับเหมือนอย่างรับเจ้าผู้ครองนครแรกเข้าเมือง คือตั้งพลับพลาแรมรับท่ามกลางเมืองสัก ๑๐๐ เส้น ถึงวันจะเข้าเมืองเวลาเช้าเจ้า

นายผู้ชายทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยแต่งเต็มยศขี่ช้างออกจากเมือง มากับกระบวนที่จะแห่รับเข้าเมือง พวกเราก็แต่งเต็มยศคอยรับอยู่ เมื่อกระบวนแห่มาถึงใกล้ที่ตั้งพลับพลาพวกเจ้านายลงจากคอช้างแยกกันเป็น ๒ แถวมีกลดคันยาวกันทุกคนพากันเดินตามคนเชิญพานดอกไม้ธูปเทียนเครื่องสักการะนำหน้ามา พอเข้าบริเวณพลับพลา เจ้านายทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อยก็พากันพ้อนรำเป็นคู่ๆ เข้ามาหาข้าพเจ้า ดูงามสง่าน่าพิศวงผู้ที่รู้ประเพณีเขากระซิบบอกข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าควรจะพ้อนรำออกไปรับจึงจะถูกธรรมเนียมแต่ขัดข้องด้วยข้าพเจ้าไม่เคยหัดรำนึกขวยใจไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร ขณะนั้นพระยาทรงสุรเดช (อ้น บุนนาค) ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพอยู่ในเวลานั้น รับอาสาพ้อนรำออกไปรับแทนตัวข้าพเจ้าก็เป็นแล้วกันไป ครั้นไปถึงเมืองลำพูนเขาว่า จะจัดรับอย่างพระเวสสันดรกลับคืนเข้าเมือง คือตั้งราชวัตรฉัตรธง และมีมหารสพรับรายทาง ได้เห็นเขาจัดเด็กผู้หญิงพวกลูกผู้ดี มายืนเรียงพ้อนรำรับเป็นระยะไป เห็นจะหัดกันมาแต่ยังเล็กจึงรำได้งดงาม แต่ที่เมืองเชียงใหม่ เวลานั้นพระเจ้าอินทวิชานนท์เพิ่งถึงพิราลัย จัดแต่กระบวนแห่มารับมิได้มีการพ้อนรำ ตั้งแต่ครั้งนั้นก็ไม่ได้ยินว่ามีการพ้อนรำอย่างใหญ่รับใครอีก โดยเฉพาะเมื่อมีทางรถไฟแล้ว รถไฟเข้าไปถึงเมืองก็รับกันเพียงสถานีมาจนถึงรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลพายัพ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีชักชวนเจ้านายมณฑลพายัพ ทั้งผู้ชายและผู้หญิงให้พ้อนรำรับเสด็จ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรเห็นประเพณีโบราณ เมื่อวันสมโภช ณ เมืองเชียงใหม่ วันนั้นมีกระบวนต่างๆ ของพวกชาวเชียงใหม่ทุกชาติทุกภาษาแห่หน้าหน้าแล้วถึงกระบวนบายศรี มีปีพาทย์นำหน้าพวกเจ้านายผู้ชายเดินตามบายศรีที่สำหรับสมโภชสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีเจ้านครเชียงใหม่ เจ้านครน่าน และเจ้านครลำพูนเป็นหัวหน้า ต่อลงมาถึงเจ้านายชั้นรองรวมกันว่า ๓๐ คน แล้วแต่งตัวนุ่งผ้าสมปักลายใส่เสื้อเยียรบับคาดส้ารดประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เดินเป็นคู่ๆ อยู่ข้างหลังบายศรี พอเข้าในบริเวณพลับพลาก็พร้อมกันยกมือขึ้นถวายบังคม แล้วต่างรำพ้อนตรงเข้าไปเฝ้า พระราชชายาหัดหม่อมเจ้าหญิงเล็กๆ ในกรมพระกำแพงเพชร ซึ่งท่านเลี้ยง ๒ องค์ให้พ้อนออกไปรับต่างพระองค์ ถึงกระบวนศรีสำหรับสมโภชสมเด็จพระบรมราชินี พวกเจ้านายผู้หญิงก็เดินตามเป็นคู่ๆ และรำพ้อนเข้าไปเฝ้าอย่างเดียวกัน พวกคนดูทั้งไทยและฝรั่งที่ขึ้นไปจากกรุงเทพฯ และชาวเมืองนั้นพากันพิศวงออกปากว่าสง่างามอย่างแปลกดูน่าชมเป็นอย่างยิ่ง การรำพ้อนอย่างใหญ่ตามประเพณีโบราณในมณฑลพายัพเห็นจะมีเป็นที่สุดเมื่องานสมโภชครั้งนั้น ที่เอาเรื่องเจ้านายพ้อนในมณฑลพายัพ มาเล่าแทรกลงตรงนี้ เพื่อจะ

ชี้ชวนให้เห็นว่าการรำฟ้อนเช่นนั้นเป็นประเพณีของไทยมาแต่โบราณ และคงเคยมีลงมาถึง
กรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่ายังปรากฏว่า ผู้ดีแม้จะเป็นเจ้านายก็
ชอบฟ้อนรำเช่นในบทละครเรื่องอิเหนาตอนท้าวดาหาไซ้บน เมื่อนางบุษบาเล่นธรรแล้ว
มีบทนางบุษบาวา

“ชวนฝูงนางคือนางรำฟ้อน

ทอดกรรริตรกรายซ้ายขวา”

และมีบทบาทดาหาสั่งอิเหนากับพวกเจ้าชายว่า

“จงชวนกันขับรำให้สำราญ

ทำสักการเทวในป่าใหญ่”

บทที่ยกมากล่าวนี้สื่อให้เห็นว่าผู้ดีทั้งชายหญิงยังหัดฟ้อนรำมาจนสมัยกรุงศรีอยุธยา
เพิ่งมาเลิกหัดฟ้อนรำในหลักสูตรสาธารณศึกษาต่อชั้นหลัง จะเป็นแต่เมื่อใดหาทราบไม่ ถึง
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ยังฝึกหัดฟ้อนรำอยู่แต่เฉพาะในวิชาบางอย่าง ส่วนผู้ชายเมื่อศึกษา
ยุทธศาสตร์ ต้องหัดรำกระบี่กระบอง และศึกษาวิชาคชศาสตร์ก็ต้องหัดรำพัดชาและรำขอช้าง
เป็นต้น ข้อนี้มีเรื่องเกร็ดจะเล่าแทรกลงเพื่อรักษาไว้มิให้สูญไปเสีย คือเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฝึกหัดแต่รำกระบี่กระบอง เพราะชันษายังไม่ถึง
ขนาดที่จะทรงศึกษาวิชาคชศาสตร์ จนเสวยราชย์แล้วจึงได้ทรงศึกษาวิชานั้น ต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยาบำราบปรปักษ์ซึ่งเป็นหม่อมเฒ่าอาจครอบให้กรรมสิทธิได้ตามตำรา เวลานั้นข้าพเจ้า
ยังเป็นเด็กอยู่แต่พอจำได้ว่าปลุกโรงพิธีที่ฝึกหัดคชกรรมในสนามตรงหน้าศาลาสนทน์สมาคมบัดนี้
มีม่านบังตารอบโรงพิธี ในโรงนั้นนอกจากที่บูชาเทวรูป และต้องทรงหัดรำตามแบบในตำรา
คชศาสตร์ เจ้าฟ้าที่ท่นทรงพระเจริญทันได้ฝึกหัดตามเสด็จ ตรัสเล่าให้ฟังว่าในตำราคชศาสตร์
มีแบบรำหลายอย่างเป็นต้น รำพัดชา จนกระทั่งรำขอช้างเป็นกระบวนต่างๆ เช่น รำเยี่ยข้าศึก
เมื่อชนช้างชนะและรำวงสรวงเป็นต้น เมื่อทรงฝึกหัดสำเร็จแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
เสด็จขึ้นพระบาท ดูเหมือนเมื่อปีวอก ๒๔๑๕ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบฯ ทรงจัด
กระบวนเสด็จครั้งนั้นให้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงคอยช้าง พระยาเพชรราชา (เอี่ยม) เป็น
ควาญเสด็จขึ้นพระพุทธรูปอย่างราชประเพณีโบราณ) เมื่อเสด็จไปถึงลานพระพุทธรูป
ต้องทรงรำขอบูชาต่อหน้าธารกำนัลตามแบบ แต่ทางฝ่ายผู้หญิงยังมีแต่ประเพณีที่หัดนางใน

สำหรับรำฟ้อนเป็นระบำและละครใน ระบำก็เปลี่ยนแปลงให้เล่นเป็นอย่างละคร เอาเรื่องนางเมขลากับบรามสูรในรามเกียรติ์มาประสมระบำก็กลายเป็นละครไป (สันนิษฐานว่า ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒) แต่คงเรียกว่าระบำ สำหรับเล่นเบิกโรงละครใน ระบำแบบเดิมก็เลยเลิกสูญไป

มูลที่มีละครใน พิศราหัตถ์ดูเหมือนว่าพวกพราหมณ์ จะพาตำราเข้ามาจากเมืองเขมรด้วยกันกับระบำวงสรวงและแบบพิธีไสยศาสตร์ต่างๆ เมื่อครั้งไทยตีได้เมืองเขมรในสมัยกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าไปเมืองเขมรได้สังเกตดูตามเทวสถาน ที่เรียกกันว่าปราสาทหินเช่นนครวัดเป็นต้น มีศาลาทำไว้สำหรับรำวงสรวง คือ “ระบำ” ทุกแห่ง เรื่องรามเกียรติ์ และมหากาพย์ก็ชอบจำหลักเป็นภาพเครื่องประดับไว้ในเทวสถาน คงชอบเล่นแสดงตำนานยอพระเกียรติพระเป็นเจ้า อย่างเช่นพวกชาวอินเดียยังเล่นนั้นเนื่องๆ เมืองไทยได้ตำราพิธิพราหมณ์มาทำตามในประเทศนี้จึงให้หัดระบำและโขนขึ้นสำหรับเล่นเฉลิมเกียรติพระเป็นเจ้าให้เกิดสวัสดิมงคล เดิมหัดแต่ผู้ชายชั้นผู้ดีที่เป็นตำรวจและมหาดเล็กดังปรากฏในรายการพระราชพิธีอินทราภิเษกในกฎมณเฑียรบาลเก่า (โขนหลวงก็ยังเป็นมหาดเล็กอยู่จนทุกวันนี้) ต่อมา (จะเป็นในรัชกาลไหนยังค้นไม่พบหลักฐาน) จึงโปรดให้ถ่ายแบบโขนและระบำเข้าไปหัดนางใน เอาวิธีฟ้อนรำอย่างโบราณของไทยมาดัดแปลงใช้เป็นแบบรำระบำและละครใน สำหรับเล่นในการพิธีและบำเรอในพระราชฐานสืบมาวินิจฉัยตำนานระบำละครใน เห็นว่าจะเป็นดังว่ามานี้จึงมิได้แต่ของหลวงมาจนในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานอนุญาตให้ผู้อื่น มีละครผู้หญิงได้ ก็มีละครและระบำผู้หญิงเล่นกันแพร่หลายสืบมา

บรรดาผู้หญิงชาววัง ชั้นที่ถวายเป็นตัวทำราชการ นอกจากที่เป็นเจ้าจอมมารดาพระเจ้าลูกเธอ ถ้าใครไม่สมควรจะอยู่เป็นข้าราชการฝ่ายในแม้เป็นเจ้าจอมก็ทูลลาออกได้ตามใจสมัคร ไม่ห้ามปราม แต่สังเกตดูเหมือนที่ทูลลาออกจะมีน้อย และมักทูลลาออกเมื่อเปลี่ยนรัชกาล และมักอยู่ในชั้นที่ยังเป็นสาว พวกที่อยู่ในวังมานานจนอายุถึงกลางคน แล้วมักสมัครทำราชการอยู่ในวัง ต่อไปจนตลอดอายุ เพราะอยู่ในวังได้รับเบี้ยหวัด และมีที่อยู่เป็นสุขสบาย ไม่ต้องเสี่ยงภัยในความลำบากต่างๆ เหมือนออกไปอยู่นอกวัง อีกประการหนึ่ง ตำแหน่งหน้าที่ข้าราชการฝ่ายในก็มีหลายชั้นและหลายอย่าง แม้อายุเข้าขนาดกลางคนที่ เป็นเจ้าจอม ก็รับราชการตามตำแหน่งเจ้าจอม ไปจนตลอดรัชกาลต่อมาในรัชกาลหลัง ก็มักจะได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่อยู่ในวัง บางคนที่มีความสามารถรอบรู้ขนบธรรมเนียมในพระราชวังก็ได้เป็นตำแหน่ง

“ท้าวนาง” เหมือนอย่างเป็นขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายใน ได้ว่ากล่าวชาววังและรักษาขนบธรรมเนียมในพระราชวังสืบมา ที่ไม่ได้เป็นถึงชั้นท้าวนาง ถ้าเคยเป็นเจ้าจอมมาในรัชกาลก่อนๆ ก็เป็น “เจ้าจอมเถ่าแก่” สำหรับฝึกหัดนางในชั้นหลังมิได้เป็นเจ้าจอมมาในรัชกาลก่อนก็เป็นแต่ “เถ่าแก่” สำหรับควบคุมนางในเวลาออกไปนอกวัง และเป็นผู้ออกไปสั่งกิจการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้ชายข้างฝ่ายหน้า แม้ที่เป็นพนักงานต่างๆ เมื่ออายุเข้าเขตชราก็อาจจะได้รับตำแหน่งเป็น “ผู้รับสั่ง” สำหรับบอกขานราชการที่มีพระราชดำรัสสั่ง มิฉะนั้นก็คงเป็นพนักงานต่อมาจนตลอดอายุ

ส่วนเจ้าจอมมารดานั้น ถ้ามีพระเจ้าลูกเธอเป็นพระองค์ชายเมื่อลูกเธอเสด็จออกไปอยู่วังต่างหากแล้ว ก็พระราชทานอนุญาตให้เจ้าจอมมารดาออกไปอยู่ช่วยควบคุมดูแลการรั้ววังของพระโอรสได้เป็นครั้งเป็นคราว เมื่อล่วงรัชกาลนั้นก็เลยอยู่กับพระโอรสหรือหม่อมเจ้าที่เป็นนัดดาต่อไปจนตลอดอายุ เจ้าจอมมารดาที่มีพระเจ้าลูกเธอ แต่พระองค์หญิง หรือพระเจ้าลูกเธอที่มีสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ ที่อยู่ในพระราชวังต่อมาจนตลอดอายุก็มี ที่ออกไปอยู่นอกวังกับญาติในเวลาเมื่อแก่ชราก็มี ถ้าอยู่ในวังถึงรัชกาลหลังๆ ได้เป็นตำแหน่งท้าวนางผู้ใหญ่ก็มี เป็นแต่เจ้าสำนักฝึกสอนพวกชาววังชั้นหลังก็มี ที่เคยเป็นละครในเมื่อก่อนเป็นเจ้าจอมมารดาก็มักได้เป็นอาจารย์ ฝึกหัดละครหลวงรุ่นหลังรักษาวิชาฟ้อนรำสืบกันมาบางคนถึงมีชื่อเสียงเลื่องลือ เช่นเจ้าจอมมารดาแย้มอิเหนา และเจ้าจอมมารดาลูกจันทน์ ซึ่งเคยเป็นละครเมื่อรัชกาลที่ ๒ เป็นต้น

หญิงชาววังชั้นกลางนั้นไม่ได้ถวายตัวทำราชการมักเป็นลูกคฤหบดี ผู้ปกครองปรารภนาจะให้ได้รับความอบรมและศึกษาอย่างชาววังจึงส่งเข้าไปถวายตัวเป็น “ข้าหลวง” อยู่กับเจ้านายพระองค์หญิงหรืออยู่กับท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ในพระราชวังแต่ยังเด็ก รับใช้สอยและศึกษาอยู่จนสำเร็จการศึกษาแล้ว พอเป็นสาวก็ลากลับออกไปมีเหย้าเรือนตามฐานะของสกุล แต่บางคนชอบอยู่ในวังเลยอยู่ต่อไปจนแก่ก็มี บางที่ข้าราชการที่ถวายลูกหญิงทำราชการฝ่ายในคนหนึ่งหรือสองคน แล้วส่งลูกผู้หญิงที่เป็นน้องเข้าไปอยู่ในวังกับพี่สาวเพื่อประโยชน์การศึกษาแล้วให้กลับออกไป ไม่ถวายตัวทำราชการก็มี ยังมีผู้หญิงชาววังอีกพวก ๑ ซึ่งควรนับว่าอยู่ในชั้นกลาง คือพวกพนักงานที่ไม่ได้ถวายตัว เช่นพวกพนักงานกลางสำหรับเชิญเครื่องเสวยจากห้องเครื่อง ขึ้นไปส่งถึงพระราชมณเฑียร เป็นต้น พวกทนายเรือนและ

พวกจำเริญซึ่งมักขึ้นจากชาววังชั้นต่ำ (ซึ่งจะพรรณนาต่อไปข้างหน้า) เมื่ออายุเป็นกลางคนทำราชการดีมีความสามารถก็ได้เป็นตำแหน่งนั้นๆ ได้เบี้ยหวัดนับเป็นข้าราชการฝ่ายใน หน้าที่พวกทนายเรือสำหรับนำคำสั่งกิจการไปบอกตามตำแหน่ง และเรือนข้าราชการฝ่ายใน และเป็นพนักงานคุมผู้ชายเช่นหมอบเป็นต้นเข้าไปในวัง (แต่เจ้านายเก่าแก่เป็นผู้ควบคุม) พวกจำเริญนั้นเป็นพนักงานดูแลบังคับบัญชาพวกโขนรักษาพระราชวังกับทั้งผู้หญิงชาววังที่มีได้เป็นข้าราชการด้วย

พวกชาววังชั้นต่ำนั้น พวก ๑ เรียกว่า “โขน” เป็นลูกหมู่คนหลวง (ผู้ชายเรียกว่า “ไพร่หลวง”) ตามกฎหมายเก่า เกณฑ์ให้ต้องผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันเข้าไปรับราชการในพระราชวังตั้งแต่รุ่นสาว (เพิ่มเล็กการเกณฑ์เปลี่ยนเป็นจำงคนตามใจสมัครเมื่อรัชกาลที่ ๕) มีหน้าที่สำหรับรักษาประตูวังและรับใช้เช่นกรรมกรในการงานต่างๆ แต่จะมีลูกผัวได้ไม่ห้ามปราม อีกพวก ๑ เป็นคนรับใช้ของชั้นผู้ดีที่อยู่ในวังพวกชั้นที่ ๓ นี้ ถ้าจะว่าเป็นชาววังก็แต่ด้วยอยู่ในวังเท่านั้น ลักษณะชาววังตามที่ข้าพเจ้าจำได้เป็นดังพรรณนามา

จะพรรณนาว่าด้วยประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิมต่อไป แรกท่านเข้าไปอยู่ในวังเมื่ออายุได้ ๖ ขวบนั้น เจ้าจอมมารดาเที่ยงฝากให้คุณท้าววรคณานันท์ (หุน) ฝึกสอน ด้วยท่านเคยเป็นเจ้าจอมละครในรัชกาลที่ ๒ แล้วได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่อยู่ในพระราชวังในรัชกาลหลังต่อๆ มา และเป็นเจ้าสำนักแห่งหนึ่งซึ่งนับถือกันในสมัยนั้นว่าฝึกหัดได้ดี การที่เจ้าจอมมารดาทับทิมไปอยู่กับคุณท้าววรคณานันท์ (หุน) นั้น ตรงกับอย่างเป็น “ลูกศิษย์” เพราะท่านรับไปเลี้ยงดูเหมือนกับเป็นลูกของท่านมิใช่สักแต่ว่าฝึกสอนตามเวลาอย่างเช่นครูโรงเรียน ท่านให้อยู่กินด้วยกันกับท่าน และฝึกหัดสั่งสอนตั้งแต่ขึ้นต้นตามระเบียบที่กล่าวมาแล้ว แต่เจ้าจอมมารดาทับทิมได้ถวายตัว แต่ยังเป็นเด็กอยู่ในชั้นปฐมนศึกษาเพราะบิดาของท่านเป็นข้าหลวงเดิม และมีเหตุอีกอย่างหนึ่ง ด้วยประสบเวลาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงสรงให้หัดละครในรุ่นเล็กขึ้นใหม่หุนละครชั้นใหญ่ซึ่งบกพร่องลง ด้วยเป็นเจ้าจอมมารดาไปบ้างหรือล้มตายหายจากไปเสียบ้าง โดยกระแสนั้น ท่านผู้ใหญ่ในพระราชวังและท่านอาจารย์ในการฟ้อนรำ สังเกตเห็นเจ้าจอมมารดาทับทิมมีแววฉลาด จึงแนะนำให้รับราชการเป็นละครหลวง เจ้าจอมมารดาเที่ยงก็เห็นชอบด้วย เพราะน้องของท่านที่เป็นพี่เจ้าจอมมารดาทับทิมแม้ที่เป็นเจ้าจอมมารดา ก็เคยรับราชการเป็นละครหลวงมาแล้วหลายคนเจ้าจอมมารดาทับทิมจึงได้

ถวายตัวเป็นละครหลวงแต่ในรัชกาลที่ ๔ ข้อนี้เป็นมูลเหตุที่เจ้าจอมมารดาทับทิมได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ มปร. เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะท่านได้ถวายตัวเป็นข้าราชการมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ท่านผู้ใหญ่เลือกให้เจ้าจอมมารดาทับทิมหัดเป็นนาง ได้ขึ้นครูต่อเจ้าจอมมารดา ลูกจันทน์รัชกาลที่ ๒ แล้วเจ้าจอมอรุณบุษบาในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นหลานคุณท้าวคณานันท์ ฝึกหัดให้ต่อมา

การที่ท่านผู้ใหญ่ในวังเลือกละครหลวงจะมีตำราอย่างไรเป็นที่สังเกตข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่พิเคราะห์ดูท่านเลือกเจ้าจอมมารดาทับทิมเมื่อยังเป็นเด็กให้เป็นละครหลวงนั้นน่าจะชมว่าเลือกถูก พอยุติว่าจะเป็นละคร เจ้าจอมมารดาทับทิมก็ตั้งหน้าฝึกหัดพอร่ำไปด้วยกันกับศิษยาภิบาลชั้นมัธยมของเด็กผู้หญิงที่จะเป็นนางใน และเกิดรักวิชานาฏศาสตร์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ เมื่อละครหลวงขึ้นเด็กออกโรงในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เจ้าจอมมารดาทับทิมก็ได้รับความชมเชยของคนทั้งหลาย ว่าร่าเริงกว่าคนอื่นที่เป็นละครชั้นเดียวกันโดยมาก พออายุท่านได้ ๑๑ ปีก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ จึงรับราชการเป็นละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมา ถึงตอนรุ่นสาวนี้ฝีมือพอร่ำของท่านยิ่งดีหนักขึ้นจนขึ้นชื่อลือนามว่าเป็นชั้นนางเอกในละครหลวงสมัยนั้น ต่อมาพอเป็นสาวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดฯ ขบเลี้ยงเป็นเจ้าจอม

เมื่อเจ้าจอมมารดาทับทิมเป็นเจ้าจอมนั้น เจ้าจอมมารดาเที่ยงออกไปอยู่วังกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรแล้ว ท่านจึงให้พระองค์เจ้าหญิงโสมวดี (คือ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ) พระธิดาองค์ใหญ่ ซึ่งครอบครองตำแหน่งต่อมา รับเจ้าจอมมารดาทับทิมมาจากสำนักท้าววรคณานันท์ (หุ่น) และจัดเรือนในบริเวณตำหนักหลัง ๑ กับทั้งคนสำหรับใช้สอยให้ครอบครองสมกับบรรดาศักดิ์ถึงตอนเป็นเจ้าจอมมักตามเสด็จไปบางปะอิน และตามเสด็จประพาสหัวเมืองเนื่องๆ ข้าพเจ้ายังจำได้ครั้ง ๑ เมื่อตัวข้าพเจ้าเองยังเป็นเด็กไว้ผมจุก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ดูเหมือนเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ข้าพเจ้าได้ไปตามเสด็จด้วย เจ้าจอมมารดาทับทิมท่านรับดูแลให้กินอยู่ และเกล้าฯ ฝากให้ตลอดทางโดยฐานที่ท่านเป็นน้ำ ครั้งนั้นเสด็จทรงเรือกำปั่นรบต่อใหม่ชื่อ “มรุธาวสิษฐสวัสดิ์” ไปจากกรุงเทพฯ ทางทะเลจนถึงลำน้ำแม่กลองแล้วทรงเสด็จโดยกระบวนเรือแจวพ่วงเรือไฟเล็ก ขึ้นไปจนถึงเมืองราชบุรี แต่นั้นเสด็จไปทางบกด้วยกระบวนช้างม้า พระเจ้าอยู่หัวทรงม้า ข้าพเจ้าขึ้นช้าง

ไปกับกระบวนช้างใน ได้ตามเสด็จทางอย่างเรียกในหนังสือโบราณว่า “ประพาสป่า” เป็นครั้งแรกเสด็จออกจากเมืองราชบุรีวันแรกประทับแรมที่ตำบล “หนองบัวค่าย” วันที่ ๒ ประทับแรมที่ตำบล “ทับตะโก” (ในสมัยนั้นถือกันว่าเป็นที่เปลี่ยวเสียชุมต้องกองไฟตีเกราะเคาะไม้ล้อมวงอย่างกวดขัน) วันที่ ๓ ถึงลำน้ำไทรโยค ประทับแรมที่บ้าน “ท่าตะคร้อ” อันเป็นท่าเรือแล้วเสด็จกลับด้วยกระบวนเรือแจวแวะประพาสที่ต่างๆ ลงมาทางเมืองกาญจนบุรีจนถึงราชบุรีเมื่อเสด็จกลับมากรุงเทพฯ จากเมืองราชบุรี ดูเหมือนได้ทรงทำพิธีเปิดคลองดำเนินสะดวกด้วยที่พรรณนาถึงเรื่องตามเสด็จครั้งนั้น ด้วยข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นครั้งแรกที่เจ้าจอมมารดาทับทิมได้ไปเที่ยวป่า ถึงตัวข้าพเจ้าก็เช่นนั้นเหมือนกันอาจจะเป็นมูลที่เกิดวิสัยชอบเที่ยว ทั้งตัวท่านและตัวข้าพเจ้าสืบมาแต่ครั้งนั้น ดังจะปรากฏในเรื่องประวัติของเจ้าจอมมารดาทับทิมตอนเมื่อท่านแก่ชราและถึงอสัญกรรม

ถึง พ.ศ. ๒๔๑๙ เจ้าจอมมารดาทับทิมทรงครรภ์พระเจ้าลูกเธอก็ออกจากละคร สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดฯ พระราชทานตำแหน่งเจ้านายหมู่หนึ่งให้อยู่เป็นอิสริยยศเจ้าจอมมารดาประสูติพระราชกุมารเป็นหัวปี เมื่อ ณ วันอังคารที่ ๗ พฤศจิกายน ปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานพระนามว่า พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช (คือกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช) พระองค์ ๑ ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๒ เจ้าจอมมารดาทับทิมมีพระราชธิดา ประสูติเมื่อ ณ วันอังคารที่ ๒ ธันวาคม อีกพระองค์ ๑ สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานพระนามว่า พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย ต่อมาถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ เจ้าจอมมารดาทับทิมมีพระราชกุมารอีกพระองค์ ๑ ประสูติเมื่อ ณ วันพุธที่ ๕ ธันวาคม สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานพระนามว่า พระองค์เจ้าวุฒิชัยเฉลิมลาภ (คือกรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร) รวมพระเจ้าลูกยาเธอของเจ้าจอมมารดาทับทิมมี ๓ พระองค์ด้วยกัน

ตั้งแต่ท่านเป็นเจ้าจอมมารดาก็เปลี่ยนหน้าที่ไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณตามตำแหน่ง แต่มีหน้าที่ซึ่งท่านถือเป็นการสำคัญอย่างยิ่งเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือที่จะถนอมกล่อมเกลี้ยงและระวังสั่งสอนพระเจ้าลูกเธอของท่านทั้ง ๓ พระองค์ เรื่องประวัติของท่านเมื่อเป็นเจ้าจอมมารดาตอนที่กล่าวมานี้ ไม่มีอะไรแปลกถึงควรจะยกมากล่าวในที่นี้ ตัวข้าพเจ้าเองก็ออกมาทำราชการอยู่ฝ่ายหน้าแล้ว นานๆ จะพบกับท่านโดยฉันทัญชาติสักครั้งหนึ่ง ได้ยินแต่คนชมอยู่เสมอ ว่าท่านเป็นผู้มีอัธยาศัยดีไม่มีใครเกลียดชัง มีแต่คนชอบทั้งวัง

และว่าท่านทำราชการด้วยความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุรีพระบาทมาก ชื่อนี้มีหลักฐานด้วยทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเครื่องยศยกขึ้นเป็นชั้นพระสนมเอก อันสูงศักดิ์กว่าเจ้าจอมมารดาสามัญ

เจ้าจอมมารดาทับทิมรับราชการประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จนกรมหลวงนครชัยศรีสำเร็จการที่ไปทรงศึกษาในยุโรป แล้วกลับคืนมาพระนคร สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สร้างวังพระราชทานที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมติดต่อกับปากคลองมหานาค เมื่อกรมหลวงนครชัยศรีแรกขึ้นวัง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าจอมมารดาทับทิมออกไปอยู่ช่วยดูแลการในวังของพระโอรสได้เป็นครั้งเป็นคราว แต่นั่นท่านก็ออกไปอยู่ที่วังกรมหลวงนครชัยศรีบ้าง กลับเข้าไปอยู่ตำหนักในพระบรมมหาราชวังกับพระองค์เจ้าหญิงประเวศวรสมัยพระธิดาบ้าง ส่วนกรมหลวงสิงหนนั้นยังเสด็จไปเรียนวิชาทหารเรืออยู่ยุโรป ครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงย้ายพระราชสำนักเสด็จไปประทับที่พระราชวังดุสิตท่านจึงอยู่ประจำที่วังกรมหลวงนครชัยศรี เข้าไปในวังแต่เวลาที่มีภาระงาน หรือไปเยี่ยมเยียนพระองค์หญิงประเวศวรสมัยเป็นครั้งเป็นคราว ครั้นกรมหลวงสิงหนวิกรมเกรียงไกรทรงสำเร็จการศึกษากลับมา สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สร้างวังอีกวัง ๑ ติดกันกับวังกรมหลวงนครชัยศรีพระราชทานกรมหลวงสิงหนเจ้าจอมมารดาทับทิมก็อยู่ที่วังกรมหลวงนครชัยศรีฯ บ้าง ไปอยู่วังกับกรมหลวงสิงหนฯ บ้าง ครั้นกรมหลวงนครชัยศรีฯ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ พระองค์เจ้าหญิงประเวศวรสมัยได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกมาประทับอยู่วังกรมหลวงสิงหนฯ พระธิดาและพระโอรสทั้ง ๒ พระองค์นั้น กับทั้งหม่อมเจ้าหญิงวิมลปิทมราชธิดาองค์ใหญ่ของกรมหลวงนครชัยศรีฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรงสเรียกว่า “หญิงทับทิม” ซึ่งคุณย่าเลี้ยงติดตัวมาแต่เล็กช่วยกันอุปฐากท่านมาด้วยกันกับหม่อมเจ้าที่เป็นสนมและเป็นโอรสธิดาในกรมหลวงนครชัยศรีฯ และในกรมหลวงสิงหนฯ ซึ่งเจริญวัย สำเร็จการเล่าเรียนเพิ่มขึ้นเป็นลำดับมาให้ท่านอยู่เย็นเป็นสุขตลอดชีวิต

ตอนนี้กล่าวถึงวัตรปฏิบัติของเจ้าจอมมารดาทับทิมเมื่อออกมาอยู่วังกับพระโอรสธิดาหรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งคือ ในสมัยเมื่อท่านมีอายุเข้าเขตเป็นกลางคน เมื่อตอนแรกกรมหลวงนครชัยศรีออกวัง ท่านเอาเป็นธุระดูแลการรั่ววังให้ทุกอย่าง จนเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

ทรงพระกรุณาฯ ดำรัสขอหม่อมเจ้าหญิงประวาศสวัสดิ์ ในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา พระราชทานเป็นชายากรมหลวงนครชัยศรีฯ แล้ว แต่นั่นท่านก็ค่อยปลดเปลื้องการรั่ววังให้ หม่อมเจ้าหญิงประวาศ เป็นผู้ว่ากล่าวมาโดยลำดับจนเห็นว่าการรั่ววังเรียบร้อยและมีความสมัครสมานกันได้ดังใจหวังแล้ว ท่านก็ปล่อยการงานให้หมดเป็นแต่ไปมาเยียมเยือน หรือไปช่วยรักษาพยาบาลในเวลาประจวบหรือมีหม่อมเจ้าคลอดใหม่ หาไปเกี่ยวข้องด้วยการ ปกครองวังไม่ ยิ่งกิจการต่างๆ อันเนื่องกับหน้าที่ราชการของกรมหลวงนครชัยศรีฯ ด้วยแล้ว ท่านหลีกออกห่างไม่เข้าไปเกี่ยวข้องทีเดียว ภายหลังมาเมื่อกรมหลวงสิงหนฯ ขึ้นวังท่านก็ ประพฤติเช่นเดียวกันกับพระโอรสพระองค์ใหญ่ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาฯ ดำรัสขอหม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ ธิดาของข้าพเจ้าพระราชทานเป็นชายาของ กรมหลวงสิงหนฯ ท่านก็ค่อยมอบการงานรั่ววังให้หม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณมาโดยลำดับ เช่นนั้น จนสามารถเป็นแม่เรือนได้

มีเรื่องเนื่องกับประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิมเกี่ยวมาถึงตัวข้าพเจ้าในตอนนี ซึ่งทำให้ เสียใจครั้ง ๑ และให้เบาใจครั้ง ๑ จะเขียนแทรกลงไว้ด้วย คือกรมหลวงนครชัยศรีฯ ทรงศึกษา วิชาทหารบกมาจากยุโรปพอเข้ารับราชการในกระทรวงกลาโหม ก็ปรากฏพระสติปัญญา สามารถโปรดให้จัดการแก้ไขเพิ่มเติมระเบียบทหารบกหลายอย่าง พระหฤทัยของกรมหลวง นครชัยศรีฯ ไปหมกมุ่นอยู่แต่ในราชการ ไม่นำพาต่อการที่จะบำรุงรักษาพระองค์เอง หมายถึง จะทำการให้สำเร็จเป็นประธาน เช่นวันไหนมีงานมากก็ไม่เสวยกลางวัน ให้เสียเวลาทำงาน หรือเสวยแต่ของแสดลงเป็นเครื่องว่างพอแก้หิวเป็นเช่นนั้นมาจนเกิดอาการประชวรขึ้นเจ้าจอม มารดาทับทิมสังเกตเห็นว่าเป็นเพราะทำงานเกินพระกำลัง ว่ากล่าวตักเตือนกรมหลวงนครชัย ศรีฯ ไม่ฟัง ท่านจึงเข้าไปกราบทูลร้องทุกข์ต่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มีรับสั่งให้หาข้าพเจ้า เข้าไปเฝ้า ดำรัสว่า “นางทิมมาร้องทุกข์ ว่าจ๊ะเอ๋แต่ทำงาน ไม่เป็นอันจะกินอยู่ จนมีอาการ เจ็บป่วยเกิดขึ้น ห้ามก็ไม่ฟัง เธอลองไปวังกรมหลวงนครชัยศรีฯ เวลานั้นกำลังประชวรอยู่ ข้าพเจ้าบอกให้ทราบกระแสนี้ เธอก็ไม่ได้แย่งอย่างไร แต่ต่อมาพอหายประชวร ก็กลับไป ทำงานทรมารพระองค์เช่นนั้นอีก จนเลยเกิดโรคภายในประจำพระองค์ออกไปรักษาถึงยุโรปก็ ไม่หาย เพราะรักษาช้าเกินไปเสียแล้ว จึงสิ้นพระชนม์แต่ยังไม่ทันแก่ เรื่องนี้นึกขึ้นมาเมื่อไร ข้าพเจ้ายังเสียใจ ถ้ากรมหลวงนครชัยศรีฯ เชื่อฟังเจ้าจอมมารดาเสียตั้งแต่แรก ก็อาจจะเสด็จ อยู่มาได้จนบัดนี้ เรื่องที่ท่านทำให้ข้าพเจ้าเบาใจนั้น เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรัสขอลูก

หญิงพร้อมเพราพรรณให้เป็นชายากรรมหลวงสิงห์ฯ ครั้งนั้นเป็นแรกริดาข้าพเจ้าจะไปออกเรือน
 ประจวบเวลาเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (ชุ่ม อภัยวงศ์) เมื่อยังเป็นพระยาคทาธรธรณินทร์เข้า
 มากรุงเทพฯ ท่านก็เพิ่งแต่งงานริดาของท่านเป็นคนแรก มาไม่ช้านักข้าพเจ้าจึงถามท่านว่า
 แต่งงานลูกชายกับแต่งงานลูกสาวรู้สึกผิดกันอย่างไรบ้าง เจ้าพระยาอภัยภูเบศรบอกว่ารู้สึก
 ว่าผิดกันมาก แต่งงานลูกชายไม่มีความวิตก แต่แต่งงานลูกหญิงนั้นเกิดวิตกมาก เพราะ
 เกรงว่าถ้าหากไปมีเหตุเกิดแตกร้าง ไม่เป็นสามัคคีกับสกุลของผัว เป็นผู้หญิงเสียเปรียบ ท่าน
 วิตกอยู่ว่าปี จนเห็นว่าผัวเมียผูกสมักรักใคร่กันดี และผู้ใหญ่ในสกุลผัวก็ไม่รังเกียจจึงสิ้นวิตก
 ท่านบอกให้ทราบดังนี้ เมื่อแรกพระราชทานหญิงพร้อมเพราพรรณข้าพเจ้าก็ออกวิตกอยู่บ้าง
 ต่อเมื่อเห็นเจ้าจอมมารดาทับทิมท่านอารีรักใคร่ ทั้งโดยที่เป็นสนิสาและเป็นหลานย่า
 อย่างสนิทสนม และกรรมหลวงสิงห์ฯ กับหญิงพร้อมฯ ก็ถูกอักษณาศัยรักใคร่สนิทจึงเบาใจสิ้น
 วิตก ไม่ต้องรอถึงปีเหมือนเจ้าพระยาอภัยภูเบศร

เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตเจ้าจอมมารดาทับทิม อายุได้ ๕๓ ปี ถึง
 เวลานั้นพระโอรสริดาของท่านตั้งพระองค์เป็นหลักฐานแล้วทั้ง ๓ พระองค์ ท่านสิ้นห่วงโยก
 บำเพ็ญวัตรปฏิบัติหาความสุขตามสมควรแก่ฐานะของผู้มีบรรดาศักดิ์ เมื่ออายุเข้าเขตเป็นคน
 แก่ชราคือพึ่งเทศน์ ทำบุญ ให้ทาน และมีแปลกเฉพาะตัวท่านอย่าง ๑ ที่ชอบไปเที่ยวตามหัว
 เมือง จึงเห็นว่าการเที่ยวนั้นจะเป็นความนิยมติดใจมาตั้งแต่ตามเสด็จเมื่อยังเป็นเจ้าจอม ดัง
 กล่าวมาแล้ว การพึ่งเทศน์ ท่านชอบปฏิภาณของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) วัดบรรมนิवास
 เป็นเหตุให้เกิดศรัทธาในพรหมวิหารทั้ง ๔ คือ ความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ถึงถือเป็น
 วิหารธรรมของตัวท่านต่อมาจนตลอดชีวิต และชอบสร้างหนังสือเทศนาพรหมวิหาร ถวายไป
 ตามวัดสำหรับพระจะได้เทศน์สอนมหาชน หนังสือที่ท่านสร้างคราวละหลาย ๆ จบ ครั้ง
 สุดท้ายสร้างสำเร็จพอท่านได้จบมืออุทิศเมื่อก่อนถึงอสัญกรรมไม่กี่วันนัก ความเลื่อมใสที่
 กล่าวมาเป็นเหตุให้ท่านช่วยทำนุบำรุงวัดบรรมนิवास กับทั้งพระสงฆ์ในวัดนั้นยิ่งกว่าวัดอื่น ถึง
 สร้างกุฏิที่สำนักสำหรับเจ้าอาวาสถวายวัดบรรมนิवासหลังหนึ่ง ขนานนามว่า “กุฏิปัทมราช”
 และได้สร้างกุฏิถวายวัด ตามหัวเมืองมีหลายแห่ง นอกจากนั้น ท่านชอบช่วยสงเคราะห์ผู้ที่จะ
 บวชเรียน บางรายเจ้านาคที่จะบวชขัดคัดขัดสน ท่านรับเป็นเจ้าภาพก็มีเนืองๆ และอุปการะ
 ต่อไปจนถึงส่งอาหารบิณฑบาตเลี้ยงด้วย ทำบุญอย่างนี้แทบทุกปี ทางฝ่ายฆราวาส

นอกจากบริจาคทานสงเคราะห์คนที่ตกทุกข์ได้ยาก ท่านชอบเกื้อกูลญาติและมิตรด้วยประการต่างๆ แม้จนผู้เป็นแขก เมื่อมีใครไปหาท่าน หรือแม้ข้าราชการที่มีกิจจะธุระไปเฝ้าพระโอรสของท่านๆ พบปะก็ทักทายปราศรัยแสดงไมตรีจิตโดยฐานที่เป็นผู้ใหญ่ แม้ใครไปใกล้เวลากินอาหารท่านก็ชอบหาอาหารเลี้ยงเพราะฉะนั้นคนทั้งหลายที่ได้รู้จักกับท่าน โดยเฉพาะข้าราชการทั้งทหารและพลเรือนจึงพากันเคารพนับถือ บางคนก็พาครอบครัวไปหาให้ท่านรู้จักและเวลาว่างการอย่างใดที่ว่างก็พร้อมใจกันไปช่วย ช่างฝ่ายตัวท่านถ้าเขามีการงานก็ช่วยเหลือตอบแทนตามกำลัง ไม่เอาเปรียบผู้อื่นแต่ฝ่ายเดียว ลักษณะการเลี้ยงของท่านยังมีอีกอย่างหนึ่ง สำหรับญาติและมิตรที่เป็นเจ้านายหรือบุคคลสูงศักดิ์ เวลาเมื่อท่านคิดถึงคนไหนเมื่อใด ก็มักทำของกินที่มีโอชารสเฉพาะสิ่งส่งไปให้ ของกินที่ท่านชอบทำส่งไปนั้นขนมปั้นสิบฝีมือของท่านถึงเลื่องลือว่าไม่มีใครสู้ได้ ข้าพเจ้าอาจรับรองว่าจริง ด้วยเคยได้กินเองๆ

เรื่องที่เจ้าจอมมารดาทับทิมชอบแปรสถานไปเที่ยวตามหัวเมืองนั้น มีเหตุอย่าง ๑ นอกจาก ที่ชอบการเที่ยวเตร่มาแต่ยังเป็นเจ้าจอม คือเมื่อท่านแก่ตัวลง ถ้าอยู่แต่กับเรือนนานๆ มักมีอาการคล้ายกับจะเจ็บป่วยถ้าได้แปรสถานไปที่อื่นชั่วคราวก็กลับฟื้นมีความสบาย เพราะเหตุนั้นเมื่อใดพระโอรสธิดาทรงสังเกตเห็นว่า เจ้าจอมมารดามีอาการไม่สบายเป็นปกติ แม้ตัวท่านยังมีได้ออกปากก็ชวนให้ท่านแปรสถานไปเที่ยวเตร่และทรงชวนขวายจัดหาพาหนะให้ท่านไป บางคราวพระโอรสธิดาก็เสด็จไปด้วย บางคราวท่านก็ไปแต่กับหลานตามลำดับของท่าน เพราะพวกข้าราชการตามหัวเมืองซึ่งเคารพนับถือท่านมีมาก เขาจับอุปการะทุกหนแห่งไม่มีความลำบากท่านได้ไปเที่ยวถึงเมืองไทรโยคถึง ๔ ครั้ง นอกจากนั้นมักชอบเที่ยวแต่ในมณฑลอยุธยากับที่ในแขวงจังหวัดราชบุรี แต่ชอบไปพักอยู่ที่บริเวณพระราชวังบางปะอินมากกว่าแห่งอื่น เพราะไปมาง่ายและท่านชอบไปทางเรือยิ่งกว่าทางบก ลักษณะการเที่ยวของท่านนั้นถ้ามิใช่ทางไกล เช่นไปไทรโยค ถึงที่ไหนที่ท่านเห็นสบาย เช่นที่บางปะอินก็มักจอดพักอยู่ที่นั่นนานๆ ลงเรือเล็กไปตามทุ่งเที่ยวเก็บผักน้ำต่างๆ หรือมิฉะนั้นไปเที่ยวซื้อหาเครื่องอาหารตามบ้านราษฎรมาทำครัวเลี้ยงพวกบริวารเวลาพักอยู่ใกล้วัดก็ชอบไปทำบุญแลฟังเทศน์ ไม่ยอมให้ใครรับรองเป็นอย่างทางราชการ ถ้าว่าโดยย่อก็คือชอบเที่ยวอย่างคนแก่ แต่คงเป็นเที่ยวปิลละหนหนึ่งหรือกว่านั้นเป็นนิจ ทางฝ่ายชายทะเล ท่านก็ชอบไปที่เมืองสมุทรปราการ และไปที่ตำบลหนองแกต่อหัวหินลงไปข้างใต้ ด้วยกรมหลวงสิงหนฯ มีสวนและสร้างตำหนักที่พักไว้ที่นั่น ถึงฤดูร้อนท่านมักแปรสถานลงไปพักอยู่ที่หนองแกด้วยกันกับพระองค์หญิงประเวศฯ

และกรมหลวงสิงห์ คราวละนานๆ แทบทุกปี แม้ที่สุดเมื่อพระองค์หญิงประเวศ กับกรมหลวงสิงห์ เสด็จออกมาพักรักษาพระองค์อยู่ ณ เมืองปิ้ง ท่านคิดถึงกียอมทนความลำบากที่ต้องมาทางไกลในรถไฟ อุสาหมาเยี่ยมพระธิดาและพระโอรสเป็นครั้งแรกที่ท่านได้ออกนอกอาณาเขตประเทศสยาม เมื่ออายุใกล้จะถึง ๘๐ ปีอยู่แล้ว แต่เมื่อมาถึงเมืองปิ้งท่านก็ชอบชมว่าอากาศสบายดี เลยพักอยู่ที่ตำหนักพระองค์หญิงประเวศฯ ถึง ๑๓ เดือน ตัวท่านเองก็สำราญอนามัยเป็นสุขสบายตลอดเวลาที่มาอยู่นั้น

ครั้นถึงเดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ มีกิจธุระเกิดขึ้นทางกรุงเทพฯ ที่ท่านจำจะต้องไปจัดทำเอง จึงกลับไปจากเมืองปิ้ง เมื่อเสร็จธุระนั้นแล้วก็ลงมือเตรียมการจะทำบุญฉลองอายุของท่านครบ ๘๐ ปี การนั้นท่านไม่พอใจจะทำที่ในกรุงเทพฯ ให้เอิกเกริก แต่ก่อนมาท่านได้รับไว้กับพระพรหมมุนี (อ้วน) วัดบรมนิวาส ซึ่งเป็นเจ้าคณะสงฆ์มณฑลอีสานว่าจะสร้างสำนักวิปัสสนาธุระที่ในวัดสุปัฏน ณ เมืองอุบลจึงปรารภว่าจะไปทำบุญฉลองอายุที่เมืองอุบล แต่ยังไมทันถึงกำหนดงานท่านรู้สึกว่ามีอาการทุพลภาพเกิดขึ้นในตัวของท่านยิ่งกว่าแต่ก่อน เกรงว่ากำลังจะทนลำบากไปรถไฟทางไกลไม่ไหวเสียแล้วก็เลิกความคิดที่จะไปทำบุญฉลองอายุ ณ เมืองอุบล เปลี่ยนเป็นบริจาคทรัพย์ตามจำนวนที่กะไว้ ขอให้พระพรหมมุนี ช่วยอำนวยความสะดวกให้สมดังเจตนาของท่าน

ความทุพลภาพที่ท่านรู้สึกว่ามีหนักขึ้นนั้น ที่จริงคือเริ่มโรคชราอันเป็นเหตุให้ท่านถึงอสัญกรรมนั้นมาถึงตัว ท่านก็มีอาการป่วยลงในไม่ช้า หมอก็รู้ว่ายากที่จะกลับฟื้นดีได้ แต่ท่านเจ้าจอมมารดาทับทิมท่านใคร่จะแปรสถานที่ไปรักษาตัวที่บางปะอิน ผู้รักษาพยาบาลเห็นว่าโรคของท่านร้ายยิ่งกว่าป่วยครั้งก่อนๆ เกรงว่าถ้าแปรสถานจะเร่งให้โรคกำเริบมากขึ้น แต่ก็ทัดทานท่านไม่ฟัง จะไปให้ได้ท่านได้ลงเรือไปในวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

พอพระองค์หญิงประเวศฯ และกรมหลวงสิงห์ ทรงทราบก็รีบเสด็จกลับจากปิ้ง เสด็จตามไปที่บางปะอินในวันที่ ๑๒ มีนาคม นั้น พอไปถึงพอประจวบกับอาการท่านเกิดมากเสียแล้ว ได้ทรงทราบถึงการที่จะกลับกรุงเทพฯ แต่ท่านไม่ยอมกลับ จึงทรงพระดำริว่าท่านกำลังเบิกบานในการที่ท่านได้มาพักอยู่บางปะอิน ถ้าจะเชิญท่านกลับ ท่านคงจะโหม่นสดชื่นแค้นก็จะยิ่งซ้ำร้าย กลายเป็นเพิ่มความทุกข์เวทนาให้มากขึ้น ยอมให้ท่านพักอยู่บางปะอินตามความประสงค์ดีกว่า การที่ท่านไปถึงบางปะอิน ท่านขึ้นบันไดยกลัดกลุ้ม ถึงกับสามารถ

เป็นธุระสั่งการเลี้ยงดูญาติและมิตรซึ่งขึ้นไปเยี่ยมเยียนได้แต่อาการป่วยแผ่ดูเหมือนค่อยคลายขึ้น แต่ไม่ซำกักกลับทรุดลงเป็นลำดับมา ที่ไปรักษาดำวอยู่ที่บางปะอินได้ ๗๙ วัน ถึงวันอังคารที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เวลา ๑๗ นาฬิกา กับ ๕ นาที เจ้าจอมมารดาทับทิม ก็ถึงอสัญกรรม คำนวณอายุได้ ๘๒ ปี (หรือ ๘๑ ตามทางสุริยคติกาล) เชิญศพลงมายังวังกรมหลวงสิงห์ ใน วันนั้น รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ทำพิธีรดน้ำศพ ได้พระราชทานโกศประกอบลงไม้สิบสองเป็นเกียรติยศพิเศษ นอกจากนั้นเครื่องศพเสมออย่างเจ้าจอมมารดา พระสนมเอก ตั้งศพประดิษฐานไว้บนตำหนักใหญ่ที่วังกรมหลวงสิงห์ จนกว่าจะถึงงานพระราชทานเพลิงตามประเพณี

ในเรื่องประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิมมีความบางข้อซึ่งสมควรจะยกเป็นนิทศานุหาณ์ ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

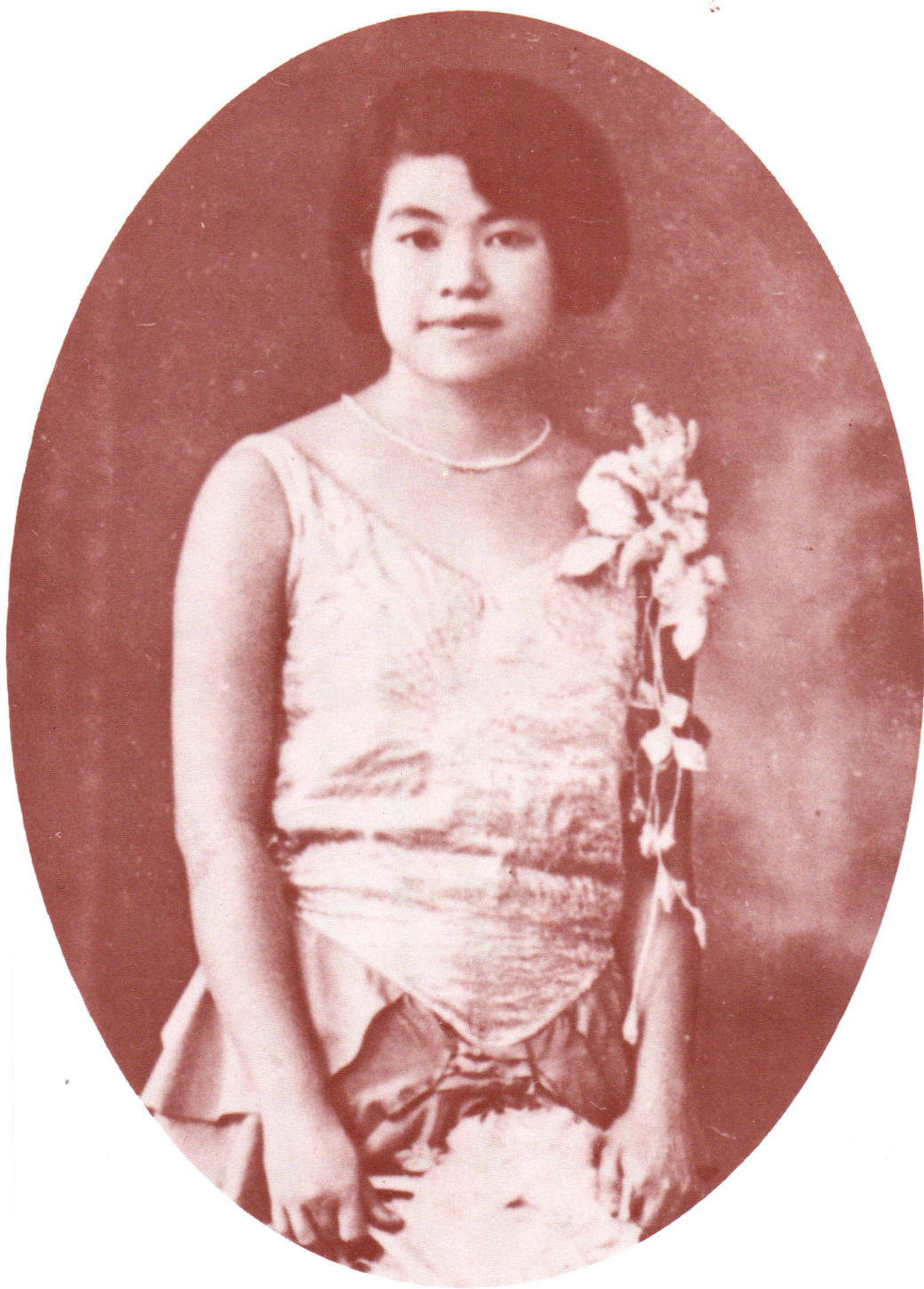
๑) ท่านเป็นผู้ที่ได้รับความอบรมและการศึกษาของชาววังอย่างแบบโบราณ ผู้หญิงที่ได้ศึกษาเช่นท่านยังเหลือน้อยตัวแล้ว ท่านผู้อ่านหนังสือนี้เป็นบุคคลชั้นหลัง แต่ได้รู้จักและเคยคุ้นกับเจ้าจอมมารดาทับทิมมีมาก จะเห็นตัวอย่างได้ในอรรถาัยและกิริยามารยาทของเจ้าจอมมารดาทับทิม ว่าการฝึกสอนที่ในพระบรมมหาราชวังตามแบบโบราณสามารถจะอบรมให้ได้ดีเพียงใด

๒) ในพระบาทลักล่าวว่ มารดาเป็นครูคนแรกของบุตรและธิดา ความหมายว่าเมื่อบุตรธิดาเติบโตใหญ่ขึ้นจะดีหรือจะชั่ว มารดาย่อมมีส่วนรับผิดชอบว่าเลี้ยงลูกดีหรือไม่ดี ความรับผิดชอบข้อนี้เป็นสามัญแก่ผู้เป็นมารดาทั่วไป เจ้าจอมมารดาทับทิมมีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์ท่านอุส่าห์ถนอมกล่อมเลี้ยงและระวังสั่งสอนมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนทรงพระเจริญ แต่คุณวิเศษของท่านในการเลี้ยงพระโอรสธิดา เพิ่งมาปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายในสมัยเมื่อท่านออกมาอยู่นอกวังกับพระโอรสทั้ง ๒ พระองค์ว่าท่านประพฤติต่อพระโอรสธิดาน่าสรรเสริญ เช่น ตอนแรกพระโอรสขึ้นวังใหม่ ท่านช่วยดูแลว่ากล่าวการรั้ววังทุกอย่าง แต่เมื่อพระโอรสมีชายุแล้วท่านก็ตั้งต้นถอนตัวค่อยสละการรั้ววังให้พระโอรสกับชายุช่วยกันปกครอง จนเห็นว่าสามารถจะปกครองได้เองแล้ว ท่านก็ปล่อยให้เป็นอิสระ ดังพรรณนามาแล้วในเรื่องประวัติข้อนี้ควรนับว่าท่านเป็นตัวอย่างมารดาที่ดีด้วยอีกสถาน ๑

๓) การที่เจ้าจอมมารดาทับทิมเลื่อมใสในพรหมวิหารธรรมสังวรความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นวิหารธรรมของท่านนั้นพิเคราะห์ดูเหมือนจะมีในอุปนิสัยของท่านมาแต่เดิม

จึงปรากฏว่าเมื่อท่านอยู่ในวังหาใครเกลียดชังไม่ ครั้นออกมาอยู่นอกวังมีโอกาสได้ฟังพระธรรมเทศนาเนื่องๆ ก็เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระธรรมหมวดพรหมวิหารจนถึงถือเป็นหลักในวัตรปฏิบัติของท่าน ข้อนี้เองเป็นเหตุให้มีคนเคารพนับถือท่านมากมาตลอดอายุแม้จนเมื่อถึงอสัญกรรมแล้ว ข้าพเจ้าอยู่ไกลได้ยินว่ามีคนที่ระลึกถึงคุณและที่เคารพนับถือท่านพากันไปช่วยงานหน้าศพเป็นอันมาก ทั้งเมื่อทำบุญ ๗ วัน ๕๐ วัน และ ๑๐๐ วัน อันนี้เป็นผลของพรหมวิหารที่ท่านสั่งวราแต่หนหลัง ควรนับว่าท่านเป็นตัวอย่างดีในธรรมจารีนี้ด้วยอีกสถาน ๑

สิ้นเรื่องประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ ๕ เพียงเท่านี้

ท่านผู้หญิงดุขฎีมาลา มาลากุล

ท่านผู้หญิงดุขะฎีมาลา มาลากุล

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล กับ มูลนิธิราชประชาสมาสัยฯ

นายขวัญแก้ว วัชโรทัย เรียบเรียง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฉายภาพยนตร์ส่วนพระองค์
ณ ศาลาเฉลิมกรุง รายได้ทั้งหมดพระราชทานในการสร้าง
ตึก “อานันท์มิตล” ในบริเวณโรงพยาบาลศิริราช เพื่อ
เป็นพระอนุสรณ์สถานแด่สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ปรากฏว่า
รายได้จากการฉายภาพยนตร์เมื่อครั้ง ๓๘ ปีมาแล้วนั้นสูง
ถึง ๔๔๔,๖๐๐.๕๐ บาท (สี่แสนสี่หมื่นสี่พันหกร้อยบาท
ห้าสิบบสตางค์) แต่กระนั้นก็ยังไม่เพียงพอสำหรับค่าใช้จ่าย
ในการก่อสร้างจึงพระราชทานเงินส่วนพระองค์และเงิน
ที่มีผู้โดยเสด็จพระราชกุศลเพิ่มเติมอีก รวมทั้งสิ้นเป็น
เงิน ๑,๕๕๘,๕๖๑ บาท (หนึ่งล้านห้าแสนห้าหมื่นแปดพัน
ห้าร้อยหกสิบบาท) ตึก “อานันท์มิตล” จึงอุบัติขึ้น
สมพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ
พระราชดำเนินเปิดตึก “อานันท์มิตล” ณ โรงพยาบาล
ศิริราช เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๐

เมื่อสร้างตึกสำหรับเด็กเจ็บป่วยขึ้นที่โรงพยาบาลศิริราชเสร็จเรียบร้อยแล้ว ปรากฏว่า
คงมีเงินเหลืออีก ๑๗๕,๐๖๔.๗๕ บาท (หนึ่งแสนเจ็ดหมื่นห้าพันหกสิบสี่บาทเจ็ดสิบห้าสตางค์)
ประจวบกับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขในสมัยนั้น ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลขอ
พระราชทานเงินเพื่อสร้างสถาบันอบรมเจ้าหน้าที่และค้นคว้าเรื่องโรคเรื้อนขึ้นที่สถานพยาบาล
พระประแดง ในวงเงินประมาณหนึ่งล้านบาท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงิน
จำนวนที่เหลือนี้ให้เป็นทุนในการริเริ่มก่อสร้างสถานที่เกี่ยวกับผู้ป่วยโรคเรื้อน การก่อสร้างได้
ดำเนินตามโครงการขึ้นทีละหลังตามลำดับและตามกำลังเงินที่มีอยู่จนครบสี่หลังเป็นเงิน
๑,๒๓๐,๖๐๐ บาท (หนึ่งล้านสองแสนสามหมื่นหกร้อยบาท)

เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปในพระราชพิธีวางศิลาฤกษ์ ณ
สถานพยาบาลพระประแดง เมื่อการก่อสร้างได้ดำเนินการจนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว กระทรวง
สาธารณสุขได้ขอพระราชทานนามสถาบันแห่งนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานว่า
“สถาบันราชประชาสมาสัย” (มีความหมายว่า พระมหากษัตริย์และประชาชนอาศัยซึ่งกัน
และกัน) และเสด็จพระราชดำเนินเปิด “สถาบันราชประชาสมาสัย” เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม
พ.ศ. ๒๕๐๓

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานแนวพระราชดำริ ว่าดวงตราประจำของ
มูลนิธิควรเป็นรูปดอกบัวกับน้ำ ได้ออกแบบเป็นรูปดอกบัวสี่เหลี่ยมอยู่ในน้ำ ดอกบัวหมายถึง
พระมหากษัตริย์สี่เหลี่ยมคือ สี่ประจักษ์จันทร์ อันเป็นวันพระราชสมภพ น้ำหมายถึง ประชาชน
โดยธรรมชาติแล้วดอกบัวกับน้ำต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จึงจะมีชีวิตเจริญอยู่ได้

นับแต่นั้นมาสถาบันราชประชาสมาสัยนี้ได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรต่างประเทศ
หลายองค์กร องค์กรอนามัยโลกได้จัดส่งที่ปรึกษามาประจำ กองทุนสงเคราะห์เด็กแห่ง
สหประชาชาติจัดหาเครื่องมือและอุปกรณ์การเรียนการสอน ยังมีมูลนิธิฮาร์ทเดเก้นแห่ง
เยอรมันและซาซากาวาแห่งประเทศไทยฯ และองค์กรอื่นๆ ที่ร่วมมือช่วยเหลือสถาบันนี้อีกมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรความเป็น
อยู่ของคนไข้โรคเรื้อน ณ สถานพยาบาลแห่งนี้ มีพระราชหฤทัยห่วงใยเด็กๆ ซึ่งเป็นลูกของ
คนไข้โรคเรื้อนวิธีการในสมัยนั้นโรงพยาบาลจำต้องแยกเด็กจากพ่อแม่มาเลี้ยงไว้ต่างหากตั้งแต่

แรกเกิด เพื่อมิให้ติดเชื้อจากพ่อแม่ เพราะทางสถานพยาบาลพระประแดงยังไม่มีโรงเรียน เมื่อเด็กโตขึ้นจึงส่งเด็กไปให้สถานสงเคราะห์เด็กของกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุขที่ จังหวัดนนทบุรี เพื่อให้เล่าเรียนเลี้ยงดูต่อไป

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริถึงการเล่าเรียนของเด็กลูกคนไข้ โรคเรื้อนซึ่งทางราชการแยกเลี้ยงไว้ในสถานเลี้ยงเด็กของกรมอนามัย และเด็กเหล่านั้นก็เป็น ปกติมิได้ติดต่อโรคเรื้อน เมื่อนายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย กับคณะ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายเงิน จำนวน ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท (หนึ่งล้านบาท) จึงทรงพระราชดำริว่าครึ่งหนึ่งของเงินจำนวนนี้ ควรใช้จ่ายในการก่อสร้างโรงเรียน อีกครึ่งหนึ่งสำหรับใช้เป็นทุนแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายขวัญแก้ว วัชโรทัย นำกระแสพระราชดำริไปปรึกษาท่านผู้บัญชาการตำรวจภูธร มาลากุล และท่านผู้บัญชาการ กิตติขจร กรรมการบริหารมูลนิธิว่า มีพระบรมราโชบายที่จะให้มูลนิธิ สร้างโรงเรียน ให้อาคารเรียนมีลักษณะไม่แตกต่างกับบ้านพ่อแม่ของเด็กมากนัก เพราะทรง พิจารณาว่าถ้าเด็กเหล่านี้ได้รับการอบรมเลี้ยงดูให้ถูกวิธี ให้มีโอกาสใช้ชีวิตความเป็นอยู่ ที่พอดีตามชีวิตจริงของตน เมื่อเรียนจบแล้วจะทำให้เด็กเหล่านั้นดำเนินชีวิตไปตามปกติ สามัญเยี่ยงประชาชนธรรมดาได้ แต่ถ้าให้กินอยู่ในอาคารใหญ่ดังมาจนเกินบ้านที่เขาเคย อยู่กับพ่อแม่จะทำให้เด็กเคยชินต่อความสะดวกสบายมากเกินไปจนเกินไปจะทำให้ดำเนิน ชีวิตลำบากเพราะ “จมไม่ลง” นั่นเอง

ท่านผู้บัญชาการตำรวจภูธร มาลากุล รับสนองพระบรมราโชบายด้วยความโสมนัส แต่ขอ พระราชทานพระบรมราชานุญาตสร้างเป็นอาคารตึกเพื่อความมั่นคงถาวร โดยขอที่ราชพัสดุ จากท่านผู้ว่าราชการจังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งที่ดินเดิมเป็นสวนมะพร้าว ตั้งอยู่เยื้องกับ สถานพยาบาลโรคเรื้อนพระประแดง ผังแม่น้ำเจ้าพระยาตรงกันข้าม ที่ดินทั้งหมดมีสองแปลง มีถนนสุขสวัสดิ์ที่ผ่าน ด้วยความสามารถของท่านผู้ว่าราชการและท่านผู้บัญชาการตำรวจภูธร มาลากุล การขอร้องให้ผู้ที่ทำสวนมะพร้าวอยู่ ณ ที่เดิมนั้นขยับบ้านพักอาศัยถอยหลัง ออกไปปลูกใหม่ได้สำเร็จ

ท่านผู้บัญชาการตำรวจภูธร ได้ขอความร่วมมือกับทางราชการในเรื่องการขอรับความ สนับสนุนจากกระทรวงศึกษาธิการในเรื่องอาคารเรียนระดับประถมศึกษา อาคารโรงฝึกงาน รวมทั้งบุคลากรผู้สอนได้ครบกระบวนการ พร้อมด้วยอาคาร ๑๐ ปีอีกหนึ่งหลัง ต่อมา

เมื่อถึงงานพระราชพิธีราชาภิเษก พ.ศ. ๒๕๑๔ กระทรวงศึกษาธิการมีนโยบายที่จะสร้างโรงเรียนเฉลิมพระเกียรติขึ้นทั้ง ๔ มุมเมือง จึงขอที่ดินจากกระทรวงสาธารณสุขซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้ามโรงเรียนประถมของมูลนิธิราชประชาสมาสัย สร้างเป็นโรงเรียนมัธยมพร้อมทั้งหอประชุมโรงเรียนราชประชาสมาสัยจึงได้ค่อยๆ เจริญเติบโตสมบูรณ์พร้อมทั้งมีโรงเรียนอนุบาลโรงเรียนระดับประถมศึกษา และโรงเรียนมัธยมศึกษาขยายรับเด็กนักเรียนที่มีภูมิลำเนาอยู่ในเขตพระประแดง ให้ได้มีโอกาสเข้าศึกษาในโรงเรียนนี้ ส่วนเด็กนักเรียนซึ่งเป็นลูกผู้ป่วยโรคเรื้อนนั้นแม้จะมีกรรมแต่กำเนิดและถูกแยกจากบิดามารดา แต่ปัจจุบันได้เรียนสำเร็จจากโรงเรียนสามารถประกอบสัมมาอาชีพะเลี้ยงตนเองและครอบครัวได้เป็นจำนวนไม่น้อย

ท่านผู้หญิงดุขะฐิตา ได้เริ่มงานมาตั้งแต่แรก คือ เป็นผู้หนึ่งในคณะผู้จัดงานการศึกษาและจัดทำตราสารมูลนิธิราชประชาสมาสัยได้เรียบร้อย เมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๓ ได้รับเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองประธานกรรมการบริหารของมูลนิธิ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นประธานกรรมการบริหารตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๖ จนถึงปัจจุบัน เป็นเวลากว่า ๓๐ ปี ท่านได้ปฏิบัติงานสนองพระราชเจตนาที่ตั้งมูลนิธิราชประชาสมาสัยเริ่มตั้ง จนได้เป็นมูลนิธิหนึ่งที่ช่วยบุกเบิกสร้างอนาคตให้แก่ผู้ป่วยโรคเรื้อนและครอบครัว เพราะคณะกรรมการมูลนิธิและผู้ร่วมงานไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยยากลำบากต่างตั้งใจอุทิศร่วมกับหน่วยงานของราชการและผู้อาสาสมัครอื่นๆ เกี่ยวกับกิจการนี้ ทำให้การควบคุมและการบำบัดโรคเรื้อนเกิดผลดีกว้างขวางยิ่งขึ้น ผลงานที่สำคัญที่ไม่อาจเว้นกล่าวได้คือ ความสำเร็จของมูลนิธิในด้านประชาสัมพันธ์เผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับโรคเรื้อนแก่สาธารณชน ทำให้คนทั่วไปเข้าใจลักษณะของโรคและการติดต่อโรคถูกต้องมากขึ้น โรงเรียนของมูลนิธิเป็นที่นิยมของประชาชนในอำเภอพระประแดง อันเป็นเขตที่ตั้งของโรงเรียนผู้ปกครองนิยมส่งบุตรหลานเข้าศึกษา ร่วมเรียนร่วมเล่นกับบุตรธิดาของผู้ป่วยโรคเรื้อนโดยปราศจากความรังเกียจ เพราะเป็นเด็กปกติปราศจากโรคติดต่อ ผู้สมัครเข้าเรียนมีจำนวนมากถึงกับต้องสอบคัดเลือก เหตุการณ์ที่ดูจัดเป็น เรื่องเล็กๆ น้อยๆ เช่นนี้กลับเป็นเรื่องสำคัญน่าชื่นชมยินดีเพราะเป็นที่ขจัดความทุกข์ของสังคม ผู้ป่วยโรคเรื้อน ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นที่รังเกียจหวาดกลัวแก่คนปกติทั่วไป

ท่านผู้หญิงดุขะฐิตา มีความจงรักภักดีอย่างมั่นคงทั้งกายใจต่อพระบาทสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงอุดมด้วยพระเมตตาคุณ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานความไว้วางใจให้เป็นผู้จัดการดูแลกิจการของมูลนิธิ โดยเฉพาะเรื่องการศึกษาของลูกผู้ป่วยโรคเรื้อนมาตั้งแต่ในสมัยที่ทางราชการแยกเด็กเหล่านั้นจากพ่อแม่ ท่านได้ตั้งเจตนาอันบริสุทธิ์สนองพระมหากรุณาธิคุณเต็มกำลังให้เด็กได้รับความอบอุ่นและความเมตตา สมตามพระบรมราชโองการทุกประการ ท่านผู้หญิงมีใจห่วงใยผูกพันกับเด็กนักเรียนของโรงเรียนราชประชานุเคราะห์เสมอมา ควบคุมดูแลสิ่งของตลอดจนอาคารต่างๆ ที่ได้จัดสร้างขึ้นมิให้บกพร่องเสียหาย ท่านห่วงใยมากกว่าโรงเรียนจะไม่มีหลักสูตรและผลประโยชน์เพียงพอที่จะใช้ดูแลกิจการของโรงเรียนมิให้ขาดแคลน ท่านจึงพยายามสะสมเงินทุนเพื่อประโยชน์ของโรงเรียนอยู่ตลอดมา ทั้งนี้เนื่องมาแต่ความเคารพรัก เทิดทูนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไว้เหนือชีวิตของท่านเอง ท่านชื่อตรงจงรักภักดีต่อสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถยิ่งนัก ซาบซึ้งในพระมหากรุณาที่ทรงมีต่อพสกนิกรของพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อลูกของผู้ป่วยโรคเรื้อนที่สังคมเคยรังเกียจ กีดกันไม่เข้าใกล้ แต่บัดนี้ความรู้สึกชนิดนี้ได้บรรเทาเบาบางจนเกือบจนสูญสิ้นแล้วเพราะพระบารมีของพระประมุขสูงสุดประเสริฐทั้งสองพระองค์ของชาวไทยและชาติไทย ขอให้ทรงพระเจริญยิ่ง ทรงเป็นหลักชัย และมิ่งขวัญของคนไทยทั้งมวลตลอดกาลนาน *

ท่านผู้หญิงพัว อรุณราชมณเฑียร

ท่านผู้หญิงพั่ว อนุรักษราชมณเทียร

พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ ไปชะกฤษณะ เรียบเรียง

ในบรรดาสตรีผู้สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ สมัยต้นรัชกาลที่ ๖ นั้น ส่วนใหญ่จะเป็นผู้สำเร็จวิชาการพยาบาล ซึ่งเป็นวิชาที่เหมาะสมสำหรับผู้หญิง ผู้ที่จะมีโอกาสเช่นนี้มักจะเป็นสตรีสูงศักดิ์หรือเชื้อพระวงศ์สตรีผู้หนึ่งซึ่งสำเร็จวิชาการพยาบาลจากประเทศอังกฤษ ได้ใช้วิชาการพยาบาลให้เป็นประโยชน์และเป็นครูถ่ายทอดความรู้ที่ได้ศึกษามาให้แก่กุลสตรีอย่างกว้างขวาง ในช่วงสุดท้ายของชีวิตสังคมได้รู้จักท่านในการที่ท่านได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้รับใช้อย่างใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท ในตำแหน่งนางสนองพระโอษฐ์ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ท่านผู้นั้น คือ ท่านผู้หญิงพั่ว อนุรักษราชมณเทียร

ท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษรัชมณเฑียร เกิดเมื่อวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นบุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล) มารดาชื่อ เจ็ก ข้าหลวงในสมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เมื่อเยาว์วัยไม่แข็งแรง หม่อมใหญ่ เทวกุล ณ อยุธยา ในสมเด็จพระบรมราชาเทววงศ์โรปการ ญาติผู้ใหญ่จึงขอไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม และส่งตัวเข้าไปรับการอบรมในพระบรมมหาราชวังกับเจ้าจอมเพิ่ม สุจริตกุล ผู้มีศักดิ์เป็นอา เจ้าจอมเพิ่มพาขึ้นเฝ้าเจ้านายบ่อยๆ จึงได้มีโอกาสเฝ้า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังมิได้เสวยราชย์และได้รับพระราชทานนามว่า “พั้วพันเพิ่ม” แต่ท่านผู้หญิงสมัครใช้ “พั้ว” เพียงคำเดียว

เมื่ออายุได้ ๖ ขวบ เจ้าจอมเพิ่มได้นำขึ้นถวายตัวแด่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ขณะที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังท่านผู้หญิงได้รับพระราชทานพระกรุณาจากสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ทั้งในด้านความเป็นอยู่และในด้านการศึกษาทั้งสองพระองค์ทรงชุบเลี้ยงให้เข้าศึกษาชั้นต้นที่โรงเรียนราชินีจนจบหลักสูตรแล้วโปรดให้ไปศึกษาวิชาพยาบาลต่อที่โรงเรียนผดุงครรภ์และพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อจบแล้วได้เข้าทำงานในแผนกโสตถยกรรมโรงพยาบาลศิริราช

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ประชวรพระโรคพระวักกะ สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จกลับมารับเสด็จสมเด็จพระเชษฐภคินีออกไปรักษาพระองค์ ณ ต่างประเทศ ท่านผู้หญิงได้มีโอกาสรับใช้สนองพระเดชพระคุณเป็นนางพยาบาลประจำพระองค์ตามเสด็จไปอังกฤษและฝรั่งเศส เมื่อเสด็จกลับท่านผู้หญิงได้รับพระกรุณาพระราชทานทุนให้ศึกษาต่อ จึงได้ไปศึกษาและฝึกงานต่อที่โรงพยาบาลควีนแมรี ที่แฮมสเทท และศึกษาวิชาครูพยาบาลที่ แบทเทอร์ซี โพลีเทคนิค ณ ประเทศอังกฤษ เป็นเวลา ๕ ปี เมื่อกลับมาเมืองไทยได้เข้าทำงานเป็นนางอนามัย สภาอากาศไทย

ท่านผู้หญิงพั้วได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบพิธีสมรสพระราชทานกับพระยาอนุรักษรัชมณเฑียร (ก๊ารด วัชรโรทัย) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาประชุมมงคลการ ตำแหน่งปลัดพระตำรวจ กรมพระตำรวจหลวง ร.อ. กระทรวงวังเมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ และในปีนั้นก็ได้รับพระราชทานตราจตุตถจุลจอมเกล้า

ท่านได้มีบุตรชายฝาแฝด ๑ คู่ และบุตรหญิง ๑ คน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานนามว่า แก้วขวัญ ขวัญแก้ว และเฉลิมพร บุตรหญิง ได้รับพระราชทานนามจากสมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ท่านผู้หญิงพัวได้ศึกษาวิชาพยาบาลทางด้านแม่และเด็กและวิชาครูพยาบาลด้วย ท่านจึงได้ใช้วิชาความรู้ด้านพยาบาลของท่านได้อย่างกว้างขวาง แม้ว่าท่านจะได้ปฏิบัติงานด้านพยาบาลโดยตรงเป็นเวลาไม่นาน แต่ท่านก็ได้เผยแพร่ความรู้ให้ด้วยการสอนและริเริ่มโครงการหลายอย่าง และเขียนตำราให้ความรู้ด้านการพยาบาลสืบทอดกันเป็นเวลายาวนาน ท่านเป็นครูสอนพยาบาลในโรงเรียนพยาบาลต่างๆ หลายแห่ง เช่น โรงเรียนพยาบาลศิริราช โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ โรงพยาบาลตำรวจ โรงพยาบาลวชิระ โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าฯ

นอกจากการสอนวิชาพยาบาลโดยตรงแล้ว ท่านยังได้ร่วมงานกับกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องงานอนามัยของโรงเรียน ท่านเป็นคนแรกที่ได้วางพื้นฐานหลักสูตรอนามัยโรงเรียนอันเป็นประโยชน์ในด้านสุขภาพของนักเรียนเป็นอย่างยิ่ง ในสมัยต่อมาท่านได้เข้าเป็นครูของโรงเรียนการเรือน หรือวิทยาลัยครูสวนดุสิตในปัจจุบัน ได้เป็นกำลังสำคัญในการสอนวิชาให้แก่กุลสตรีที่จะเป็นแม่เรือนที่ดีต่อไปในด้านที่ท่านถนัด ได้แก่ วิชาสรีรวิทยา วิชาสุขภาพอนามัย วิชาแม่และเด็ก ซึ่งรวมทั้งการบริบาลทารกด้วย ซึ่งเป็นวิชาที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่จะเป็นแม่บ้านแม่เรือนในภายหน้า ท่านมีความสามารถในการเป็นครูอย่างแท้จริง ทั้งในวิธีสอนที่ทำให้นักเรียน สนุกสนานและสนใจ ด้วยการใช้อุปกรณ์การสอนและการให้เรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ ด้วยเหตุที่ท่านมีวิญญานแห่งการเป็นครู ท่านจึงสอนและอบรมศิษย์ด้วยความรักและห่วงใยปรารถนาให้เป็นคนดีมีความเจริญในกายภาคหน้า ท่านมักจะสอดแทรกความรู้ทั่วไปที่แม่บ้านควรจะรู้ไว้ด้วย โดยเฉพาะในเรื่องการประหยัด ซึ่งท่านได้รับการฝึกฝนและเห็นคุณค่ามาตั้งแต่ได้ศึกษาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ ท่านมิเพียงแต่สอนผู้อื่นเท่านั้น ท่านเองก็ปฏิบัติด้วย อาทิ สิ่งของในบ้านของท่านสิ่งใดที่ไม่ควรเสียก็ไม่ยอมเสีย หรืออะไรที่ควรจะเป็นรายได้ท่านก็จะทำและสอนให้คนในบ้านทำด้วยเป็นการหารายได้พิเศษ ดังที่ท่านได้เคยพูดเตือนผู้ว่าด้วยเหตุที่ท่านและเด็กในบ้านเก็บดอกไม้ในบ้านร้อยเป็นตัวกระต่ายบ้าง หนูบ้าง ออกส่งขายในตลาด รายได้จากการเก็บเล็กผสมน้อยนี้จึงทำให้ท่านซื้อที่

๑ ไว้เศษ ขยายบ้านออกไปได้ โดยเฉพาะลูกจะถูกกวัดขังเป็นพิเศษ โดยสอนให้รู้จักค่าของเงิน ให้รู้จักทำสวนครัว เลี้ยงเป็ดไก่นำไปขายเองที่ตลาด แล้วเก็บเงินรายได้จากสวนครัวซื้อจักรยานใช้เอง เฉพาะอย่างยิ่งระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๘

ท่านผู้หญิงพั้ว เห็นว่าการสอนให้ความรู้นั้นจะได้ผลสมบูรณ์ ไม่มีอะไรดีไปกว่าการเขียนตำราไว้ ในสมัยที่ท่านเริ่มสอนใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ยังไม่มีตำราเกี่ยวกับแม่และเด็กเลย ท่านจึงได้เขียนตำราขึ้น ๒ เล่ม คือ “คู่มือมารดาและพี่เลี้ยง” และ “ทารกต้องการอะไรบ้าง” ซึ่งเป็นตำราที่แสดงวิธีเลี้ยงเด็กด้วยรูปถ่าย และภาพต่างๆ มีประโยชน์มากมาจนปัจจุบันนี้ ท่านเองได้ทำหน้าที่แม่อย่างสมบูรณ์ในการเลี้ยงลูกของท่านให้มีพลานามัยสมบูรณ์ทั้ง ๆ ที่เป็นลูกแฝดคนหนึ่ง และยังปลูกฝังคุณธรรม ประจำใจให้เป็นผู้ใหญ่ที่ดีในวันหน้า เมื่อเติบโตใหญ่ก็ได้เป็นแก้ว ขวัญ ของท่านสมใจนึก

ท่านผู้หญิงพั้ว มิได้มีความสามารถเชิงการเขียนตำราเท่านั้น ท่านเป็นนักประพันธ์ที่ฝากผลงานไว้ในวรรณกรรมอีกหลายเรื่อง ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ กัน ให้ทั้งความรู้ ความบันเทิง เพราะท่านเป็นผู้ที่มีประสบการณ์มาก เป็นคนช่างสังเกต จดจำ รักความเป็นระเบียบ และมีอารมณ์ขัน หนังสือของท่านที่เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางว่าอ่านแล้ววางไม่ลงคือ “คุณย่าเทียรอบโลก” “เจ็ดสิบสองปีที่ผ่านมา”

ท่านผู้หญิงพั้ว เป็นคนทันสมัยอยู่เสมอ ท่านใฝ่หาความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม ชอบอ่านหนังสือและชอบท่องเที่ยวไปในที่ต่างๆ หากความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอแม้ท่านจะย่างเข้าสู่วัยสูงอายุ และก็ได้ผ่านชีวิตในประเทศต่างๆ มากมาย แต่ท่านคิดว่ามีอะไรใหม่อยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากเรื่อง “คุณย่าเทียรอบโลก” แม้แต่การแต่งกายท่านก็บอกว่าคนแก่ต้องใช้สีสดใส แต่ใช้แบบเรียบ ๆ ไม่ควรใช้สีฉูดฉาด ทำให้จิตใจไม่ผ่องใส ท่านจึงแต่งกายสง่างาม สมวัยอยู่ตลอดเวลาเป็นตัวอย่างให้คนรุ่นหลังเลืกถือคติเดิมได้อย่างสนิทใจ เมื่อมีลูกเสียชาวบ้านท่านก็ไปสมัครเป็นลูกเสียชาวบ้าน จนได้รับเลือกเป็นประธานรุ่น ก.ท.ม. ๓๒

ด้วยเหตุที่ท่านอยู่ในสังคมที่กว้างขวาง จึงมีเพื่อนฝูงคนสนิทชิดชอบมากมายตลอดจนชั้นลูกชั้นหลานทุกคนจะมีความรู้สึกเช่นเดียวกันว่า ท่านมีความเป็นมิตรกับคนทุกคน ท่านเป็นผู้ที่มีจิตใจงาม มีความโอบอ้อมอารี มีอารมณ์ดีอยู่เป็นนิตย์ เมื่อผู้ใดอยู่ใกล้ท่าน

แล้วสบายใจ ใครมีปัญหาใด ๆ ท่านจะช่วยผ่อนคลายเป็นวิธีต่าง ๆ กัน ถ้าช่วยด้วยตนเองได้ ก็จะช่วยด้วยความจริงใจ ท่านจะใช้ความรู้ด้านพยาบาลของท่านเป็นพื้นฐานในทุกกรณี

ในด้านอนามัย ท่านผู้หญิงเป็นผู้ปฏิบัติอย่างเคร่งครัดและสอนให้ลูกๆ ปฏิบัติด้วย เช่น ท่านจะต้องเดินในสนามให้ร่างกายสัมผัสผืนดินทำให้เกิดภูมิคุ้มกันจากปฏิชีวนะธรรมชาติ นอนแต่หัวค่ำ ตื่นแต่เช้า ฝึกให้หลับง่าย ทำสวน ไม่ให้กลัวแดด เพราะแสงแดดเป็นยา ใช้วิธี ฟังพารธรรมชาติ ให้มีความแข็งแรง ท่านจึงมีร่างกายแข็งแรงมากเมื่อเทียบกับคนวัยเดียวกัน หากไม่เกิดอุบัติเหตุท่านก็คงจะไม่ต้องรับทุกข์ด้วยโรคอัมพาตในบ้านปลายแห่งชีวิต

ในด้านศาสนา ท่านเป็นผู้ที่ศึกษาและปฏิบัติธรรมด้วยเหตุผลเพียบและพร้อมด้วย คุณธรรมอันสูงส่งแม้จะยังมีความรู้สึกที่หนีไปจากบุญคุณไม่ได้ แต่ท่านก็ได้พยายามทำให้ดีที่สุด เพราะถือว่าแม้จะไม่รวยด้วยเงินทองก็ขอให้ร่ำรวยด้วยน้ำใจและคุณธรรม ซึ่งท่านก็ได้ปฏิบัติ เสมอมา เมื่อพระยาอนุรักษราชมนเฑียรได้ประสมบรมสมแห่งชีวิต ท่านผู้หญิงก็แสดงความ เข้มแข็งเป็นกำลังใจให้คนในครอบครัวรู้สึกอบอุ่นว่าจะได้รับความยุติธรรม กรรมดีย่อมทำให้ ประสพผลดี ซึ่งการณก็เป็นไปตามที่มุ่งไว้ โดยเฉพาะในขณะที่ป่วยด้วยโรคอัมพาต ท่านผู้หญิง พักกายอมรับสภาพความเจ็บไข้ พยายามช่วยตนเองอย่างมากที่สุด ด้วยมีจิตมั่นในพระศาสนา พิจารณาความจริงของชีวิตมนุษย์ แม้ในขณะที่ป่วยก็ยังนั่งรถเข็นไปฟังธรรมที่วัดราชผาติ-การามเป็นเนืองนิตย์

ท่านผู้หญิงพั้ว เป็นผู้ที่รักความเป็นระเบียบและมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะ อนุรักษขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของไทยไว้ให้คงอยู่สืบไป ท่านได้ใช้เวลาถึง ๒ ปี เขียน เรื่อง “วัฒนธรรมและประเพณี” เป็นหนังสือที่มีคุณค่ายิ่งที่จะศึกษาโดยเฉพาะกิริยามารยาท และนำมาใช้สอน ท่านผู้หญิงได้ทูลเกล้าฯ ถวายลิขสิทธิ์แด่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา-สยามบรมราชกุมารี บัดนี้สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติได้ขอพระราชทาน พระราชานุญาตจัดพิมพ์ พิมพ์ออกเผยแพร่

ชีวิตของท่านผู้หญิงพั้วนั้นอาจกล่าวได้ว่าอยู่ในวังตลอดมา ท่านได้รับหน้าที่สำคัญ อาทิ เป็นนางพยาบาลประจำพระองค์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ กรมหลวงเทพบุริราชสิรินทร ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ท่านผู้หญิงได้สนองพระกรุณาธิคุณอย่างสุดความสามารถและ ที่สำคัญก็คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้รับพระมหากรุณาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้

เป็นนางสนองพระโสมมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ซึ่งมีหน้าที่สำคัญที่ต้องรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท เป็นตำแหน่งสูงและสำคัญ เป็นเกียรติอย่างสูง และได้รับพระราชทานตราจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๑๙ ท่านผู้หญิงได้ปฏิบัติราชการอย่างดียิ่งแบบยอมตายถวายชีวิต มิให้สิ่งใดกล้ำกรายระคายเคืองเบื้องพระยุคลบาท แม้ในบางสิ่งทีบางคนนึกไม่ถึง ท่านผู้หญิงใช้พินความรู้ทางพยาบาลเข้าช่วย อาทิ เมื่อตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถไปพระราชทานธงมหาดเล็ก ฝนตกหนัก จุลองพระองค์เปียกชุ่ม พระองค์ประทับเฉยเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น ท่านผู้หญิงก็ถวายบรันตีเพื่อให้ความร้อน ด้านทานไม่ให้ทรงพระประชวรเป็นหวัดอีกครั้ง เมื่อเสด็จเยี่ยมประชาชนที่นครราชสีมา ทรงยื่นพระหัตถ์ให้ราษฎรจับ เป็นมิ่งมงคลแก่เขาตามปรารถนา ท่านผู้หญิงก็ยกพระหัตถ์ขึ้นไม่ให้รู้องค์ใช้โอเคโอเคไฉนเช็ดถวายเป็นการป้องกันและฆ่าเชื้อแบคทีเรีย เพราะราษฎรในที่นั้นส่วนมากเป็นโรคผิวหนัง

ท่านผู้หญิงพั่ว เป็นผู้ยึดมั่นในความกตัญญูตเวทียอย่างยิ่งยวด เมื่อท่านมีอายุเพียง ๒๕ ปี รับราชการเป็นนางพยาบาลประจำแผนกโสตถยกรรมโรงพยาบาลศิริราช ก็ได้ยกเงินเดือนทั้งหมดบำรุงโรงพยาบาลตลอดเวลาที่อยู่ในโรงพยาบาล เพื่อสมนาคุณที่ท่านได้รับทุนเป็นนักเรียนในบำรุงไม่ต้องเสียเงิน อาจกล่าวได้ว่าเกือบตลอดชีวิตของท่าน ท่านได้รับพระราชทานพระมหากุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และพระเมตตาจากพระบรมวงศานุวงศ์ ท่านจึงเกิดทุนสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างสูงสุด และยังได้หาทางที่จะให้ผู้ที่ได้รับพระมหากุณาธิคุณได้บำเพ็ญประโยชน์เพื่อส่วนรวมเพื่อสนองพระราชประสงค์ ท่านผู้หญิงเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งมูลนิธิ “กตเวทิน” คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ เป็นผู้ดำเนินงาน ม.ล.จิรายุ นพวงศ์ องคมนตรี เป็นผู้ตั้งชื่อ มูลนิธิได้ดำเนินงานมาเป็นเวลา ๑๐ ปีเศษ เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางในปัจจุบันนี้

ท่านผู้หญิงพั่ว อนุรักษ์ราชมณเฑียร ได้รับราชการมาจนมีอายุได้ ๘๐ ปี ได้ล้มป่วยเป็นอัมพาต และได้ถึงอนิจกรรม เมื่อวันที่ ๒ เมษายน ๒๕๒๙ นับว่าราชสำนักได้สูญเสียผู้จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ยิ่งชีวิต สังคมไทยขาดนักสังคมสงเคราะห์ผู้ไม่หวังสิ่งใดตอบแทน วงการพยาบาลและวงการครูได้เสียผู้ปฏิบัติงานอันเข้มแข็ง เป็นการสูญเสียบุคคลสำคัญคนหนึ่งของเมืองไทย *

คุณหญิงลิน ศรีวิสารวาจา

คุณหญิง ศรีวิสารวาจา

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

บทความของคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ได้เคยเขียนเตือนความทรงจำให้ท่านรำลึกถึงบุคคลสำคัญผู้หนึ่ง ซึ่งได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ชนไทยและชาติไทย ด้วยสติปัญญา ความรู้ ความสามารถหลายด้าน โดยเฉพาะในด้านการต่างประเทศ ท่านผู้นี้ได้ดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลอง กระทรวงการต่างประเทศ เมื่ออายุเพียง ๓๒ ปี ตำแหน่งสุดท้ายในชีวิตของท่านนั้น ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งเป็นองคมนตรี ความรอบรู้ของท่านในด้านอื่นๆ มี พระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ วรรณคดี วัฒนธรรม นิติศาสตร์ พณิชยศาสตร์ เป็นต้น ท่านเป็นประธานกรรมการ และกรรมการผู้ทรงเกียรติคุณในวงวิทยาการของมหาวิทยาลัยหลายแห่ง ท่านผู้นี้คือ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา (เทียนเลี้ยง ฮุนตระกูล) ซึ่งถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๑

บทความวันนี้ผู้เขียนได้ขออนุญาต ท่านผู้หมิงมนัสสินธ์ วณิกกุล ธิดาของพระยา ศรีวิสารวาจา เพื่อนำข้อมูลที่คุณเขียนบทความได้เรียนถามเกี่ยวกับมารดาของท่านผู้หมิง คือ คุณหญิงศรีวิสารวาจา ซึ่งเป็นกุลสตรีมีชื่อเสียงด้วยเกียรติคุณ ความรู้ความสามารถทาง วิชาการ มีทั้งฐานะและตำแหน่งทางราชการ และท่านเป็นแพทย์หญิงคนแรกของประเทศไทย มาเล่าสู่ท่านผู้ฟังโดยเฉพาะที่เป็นอนุชนรุ่นหลังได้ทราบคุณความดี และชื่อเสียง ดั่งงามของ ท่านซึ่งยังคงดำรงอยู่ตราบนานทุกวันนี้

คุณหญิงศรีวิสารวาจา เกิดเมื่อวันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นธิดาของ พระยาศรีพิพัฒน์โกษา (เชเลสติโน ซาเวียร์) กับ คุณกิมกี พระยาศรีพิพัฒน์โกษา รับราชการ อยู่กระทรวงการต่างประเทศ ท่านบิดาได้ส่งคุณหญิงศรีวิสารวาจา ซึ่งในขณะนั้นยังเป็น นางสาวมากาเรต ลิน ซาเวียร์ ไปเรียนที่สิงคโปร์ ณ โรงเรียน The Holy Sacred Heart of Jesus Convent เมื่อพระยาศรีพิพัฒน์โกษาได้รับตำแหน่งอัครราชทูตไทยประจำประเทศ ในยุโรป ท่านจึงให้ธิดาของท่านย้ายสถานที่เรียนจากประเทศสิงคโปร์ไปเรียนที่ Clark's Commercial College ในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เมื่อเรียนสำเร็จก็ศึกษาหลักสูตร Matriolation Course แล้วเรียนกวดวิชาใน University Futorial College ที่ Holborn ใน กรุงลอนดอน และได้เรียนวิชาแพทย์ในมหาวิทยาลัยลอนดอน London School of Medicine for Women และที่ Royal Free Hospital

ขณะที่ นางสาวมากาเรต ลิน ซาเวียร์ ศึกษาวิชาแพทย์ใกล้จะสำเร็จ ท่านบิดา ขณะดำรงตำแหน่งอัครราชทูตไทยประจำกรุงโรมได้ถึงแก่อนิจกรรมลงเมื่อ นางสาวมากาเรต ลิน ซาเวียร์ รับปริญญา M.B.B.S. และประกาศนียบัตรทางวิชาการแพทย์ ก็กลับเมืองไทย ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๖๗ รับราชการเป็นสูตินรีแพทย์ในโรงพยาบาล ทั้งยังปฏิบัติงานที่ สุขศาลาบางรัก อันเป็นหน่วยงานของกระทรวงสาธารณสุข (ยังเป็นกรมในสมัยนั้น) ท่าน ได้ตั้งร้านแพทย์ ซึ่งสมัยนี้เรียกว่า คลินิก (clinic) ชื่อร้าน อุณากรรณ มีคุณฉันท ซาเวียร์ ซึ่งเป็น พี่สาวต่างมารดาศึกษาทางเภสัชศาสตร์ร่วมงานในร้านอุณากรรณ เป็นเภสัชกรประจำร้านด้วย

เรื่อง “ผู้หมิงระดับยอด” ของ ลาวัณย์ โชตามระ เขียนไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ ซึ่ง ท่านผู้หมิงมนัสสินธ์ วณิกกุล ได้กรุณาให้ผู้เขียนบทความเรื่อง “คุณหญิงศรีวิสารวาจา” อ่าน มีความตอนหนึ่งที่ขออนุญาตท่านเจ้าของเรื่องคัดมาดังนี้

“.....ชาติวุฒิมี่มีกำเนิดเป็นบุตรพระยา และเป็นพระยาระดับ
อัครราชทูต คุณวุฒิมี่เป็นแพทย์ และร่ำเรียนมาจากเมืองนอก หมอลินจึง
เป็นที่นิยมยกย่องในวงสังคมชาวกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น คนใช้ส่วนมากเป็น
คนใช้คลอด ซึ่งมักจะให้มาตามหมอลินเวลากลางคืนอยู่เสมอ ยิ่งกว่านั้น
เวลาแพทย์ชั้นผู้ใหญ่ป่วย ไม่ว่าจะแพทย์ไทย หรือแพทย์ชาวต่างประเทศ
เวลาป่วยก็จะมาให้คุณหมอลินตรวจและรักษาอยู่เสมอเช่นเดียวกัน.....

คนใช้และผู้ป่วยของคุณหมอลิน ไม่ใช่จะมีแต่เจ้านายและสุภาพสตรีผู้สูงศักดิ์เท่านั้น
หากเป็นบุคคลทุกชั้น โดยเฉพาะเมื่อมารักษาผู้ป่วยที่สุภาพสตรีบางรักอันเป็นสุภาพสตรีสำหรับ
รักษาผู้ป่วยเฉพาะกามโรคนั้น ผู้ป่วยส่วนมากเป็นหญิงนครโสเภณีที่ยากจน นอกจาก
จะตรวจรักษาฟรีแล้ว คุณหมอลินยังให้เงินแก่คนใช้เป็นค่ารถ หรือบางทีก็เป็นสินไถ่ใน
ระหว่างพักรักษาตัว ไม่อาจหาเงินได้”

แพทย์หญิง นางสาวมากาเร็ต ลิน ชาเวียร์ ได้สมรสกับ หลวงศรีวิสารวาจา เมื่อวันที่
๑๕ สิงหาคม ๒๔๖๙ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทววงษ์โรทัย (ขณะนั้นยังทรงดำรงฐานันดร-
ศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์) เสนาบดี กระทรวงต่างประเทศในสมัยนั้น ทรงเป็น
เจ้าภาพฝ่ายชาย และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงเป็นเจ้าภาพฝ่ายหญิง

สามปีหลังจากสมรสแล้ว หลวงศรีวิสารวาจา ได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น
พระและเป็นพระยาในเวลาต่อมา ได้ดำรงตำแหน่งเป็นปลัดพลจลของกระทรวงการต่าง
ประเทศ “คุณหมอลิน” ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดติยจุลจอมเกล้า มีคำนำ
หน้านามตามพระราชกฤษฎีกาว่า “คุณหญิงศรีวิสารวาจา” แม้จะดำรงฐานะเป็นภรรยา
ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของบ้านเมืองแล้วก็ตาม ท่านก็คงปฏิบัติหน้าที่ราชการและงานของท่าน
ต่อไป ท่านมีบุตรและธิดา ๓ คน คือ นายกิตติรัตน์ ศรีวิสารวาจา ท่านผู้หญิงมนัสสินิตย์
วณิกกุล และคุณหญิง สาวิตรี ศรีวิสารวาจา โอสถานุเคราะห์ ท่านเป็นแบบอย่างอันดีของ
สตรีผู้มีศักดิ์ ซึ่งเลี้ยงบุตรธิดาด้วยน้ำนมของตนเอง ดังในตอนเช้าก่อนไปปฏิบัติงานใน
หน้าที่ ตอนกลางวันเมื่อพักงานก็กลับมาบ้านให้นมลูก แล้วจึงกลับไปทำงาน ท่านมิได้หา
แม่นมมาให้บุตรธิดาของท่าน เหมือนผู้มีฐานะ มีบรรดาศักดิ์ มักนิยมปฏิบัติในสมัยนั้น

เมื่อประเทศไทยเปลี่ยนระบอบการปกครอง ในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น พระยาศรีวิสารวาจาได้รับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ในวันที่ ๓๐ มิถุนายน นั้นเอง เพราะเป็นระยะเวลาที่บ้านเมืองในขณะนั้นต้องเฟ้นหาบุคคลผู้ชำนาญการต่างประเทศมาปฏิบัติงานด้านนี้ อันเป็นงานสำคัญแก่บ้านเมือง เพราะพระยาศรีวิสารวาจาปฏิบัติงานเกี่ยวกับสถานทูตไทยในต่างประเทศ และเป็นบุคคลผู้มีความรู้ความชำนาญในด้านการสัมพันธ์กับบุคคลสำคัญของต่างประเทศ ท่านจึงเป็นที่เชื่อถือทั้งในเกียรติภูมิและเกียรติคุณ คุณหญิงศรีวิสารวาจาก็ยังคงปฏิบัติหน้าที่ “คุณหมอลิน” ของคนไข้อยู่ตลอดมา

เหตุการณ์สำคัญที่สุดในชีวิตของคุณหญิงศรีวิสารวาจา คือเมื่อวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕ ได้เป็นผู้ถวายพระประสูติกาลแด่ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระมหากรุณาธิคุณล้นพ้น แก่พสกนิกรของประเทศไทย

คุณหญิงศรีวิสารวาจา ได้ใช้ความรู้ความสามารถทางวิชาการแพทย์ของท่าน แก่สังคมของไทยอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครเป็นที่รู้จัก และชื่นชมของบุคคลหลายชาติหลายชั้น แต่ก็เพียงชั่วเวลาอันน้อยนับได้ ๘ ปี ท่านก็ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ด้วยโรคมะเร็งสมองอักเสบ รวมอายุ ๓๔ ปี ๘ เดือน จึงเป็นที่เสียดาย อาลัยรักอย่างยิ่งของญาติมิตร และของวงการแพทย์ไทย

หนังสือเรื่อง “ผู้หญิงระดับยอด” ของ ลาวัณย์ โชตามระ ได้พรรณนาไว้ว่า “ผู้ที่ผ่านถนนสีลมฝั่งเหนือ ถึงตอนที่เรียกว่าป่าช้าฝรั่งนั้น เมื่อมองผ่านรั้วเหล็ก ปรังเข้าไป จะแลเห็นสุสานรูปโดมตั้งอยู่ด้านหน้า มีภาษาอังกฤษตัวทองสลักอยู่ว่า XAVIER นั่นคือสุสานของตระกูลชาเวียร์ และในนั้นร่างหนึ่งนอนสงบอยู่เป็นเวลาสี่สิบแปดปีแล้ว ร่างที่นอนสงบเมื่อยังมีชีวิตอยู่เป็นผู้ทรงเกียรติคุณในฐานะแพทย์สตรีคนแรกของเมืองไทย”

เมื่อคุณหญิงศรีวิสารวาจา ได้ถึงแก่อนิจกรรมลงนั้น พระยาศรีวิสารวาจา กล่าวแก่ธิดาของท่านว่า “แม่เป็นคนดีมาก ไม่มิโห ไมโกรธใครเลย” พระยาศรีวิสารวาจา มิได้มีภรรยาใหม่อีกเลยตลอดเวลา ๓๖ ปี ตราบจนวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๑ ซึ่งเป็นวันที่ท่านถึงแก่อนิจกรรม เมื่อท่านใกล้จะถึงอนิจกรรมนั้น ท่านขอให้บุตรธิดาของท่านเชิญ

ร่างของคุณหญิงศรีวิสารวาจา จากสุสานชาเวียร์ไปรับพระราชทานเพลิงศพ แล้วอังคารของ
พระยาศรีวิสารวาจา และของคุณหญิงศรีวิสารวาจา ก็ลอยน้ำไปด้วยกัน *

คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์

นายสมภพ จันทระประภา เรียบเรียง

วันนี้จะเล่าถึงคุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์ ครูใหญ่ใน
ทางนาฏศิลป์ของไทยคนหนึ่งอาจารย์หม่อมหลวงบุญเหลือ
เทพยสุวรรณ เขียนไว้ว่า เป็นนาฏศิลปินเยี่ยมยิ่งคนหนึ่ง
ของประเทศไทย ผู้ที่ไม่รู้จักว่าคุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์
เป็นใคร มีความสำคัญอย่างไร ก็คือผู้ที่ไม่มีโอกาสได้เฝ้า
ในศิลปคู่บ้านคู่เมืองของไทยหรือมีโอกาสแต่ไม่สนใจเท่านั้น
ผู้ที่อยู่ในวงนาฏศิลป์ไทยแล้ว ย่อมจะต้องได้เคยได้ยินชื่อ
ท่านผู้นี้ทุกคน และนาฏศิลปินไทยส่วนใหญ่ที่มีชีวิตอยู่ใน
ปัจจุบันนี้ ถ้ามิได้เคยเป็นศิษย์ของคุณหญิงเทศโดยตรงก็
ย่อมจะได้เป็นโดยทางอ้อม หรืออย่างน้อยก็ได้รับอิทธิพล

คุณหญิงเทศเป็นบุตรของนายเนียมและนางเมือง การสาสนะ เกิดเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ ตรงกับวันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๙ ปีชวด

ชีวิตศิลปินของคุณหญิงเทศ เริ่มเมื่ออายุ ๑๐ ปี ได้เข้าอยู่ในบ้านเจ้าพระยา เทเวศรวงศวิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน ฤๅญชร) ที่ถนนอัษฎางค์ที่เรียกกันว่าวังบ้านหม้อ บ้านนี้เคยเป็นวังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นสอง กรมพระพิทักษ์เทเวศร (พระองค์เจ้าฤๅญชร) เป็นที่ทราบกันทั่วไปอยู่แล้วว่า กรมพระพิทักษ์เทเวศร (พระองค์เจ้าฤๅญชร) มีละครอยู่ในวัง และมีโขนด้วยทั้งชายทั้งหญิง ต่อมาเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์เจ้าสิงหนาทฯ พระโอรสองค์ใหญ่ ก็ทรงได้รับมรดกตกทอดมา ผู้ที่มีชื่อเสียงในคณะละครของพระองค์เจ้าสิงหนาทฯ ก็มีหม่อมเฒ่า เป็นต้นบท และมีหม่อมชั้นเล็กสองคนที่มีชื่อเสียงปรากฏต่อมาเป็นระยะยาวนาน คือ หม่อมเต็ม หม่อมคร้าม การขับร้องนั้นรับมาจากเจ้าจอมมารดาศิลา ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นราชินีกุลบางช้าง พระมารดากรมพระพิทักษ์เทเวศรกับหม่อมเปรมในพระองค์เจ้าสิงหนาท เป็นครูรับต่อมา

คุณหญิงเทศได้เข้าเป็นลูกศิษย์ของหม่อมคร้าม ซึ่งเป็นครูที่สอนการรำได้ในทางเป็นครูยักษ์ ส่วนหม่อมเต็มนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงในทางเป็นครูพระ หม่อมคร้ามและหม่อมเต็มต่อมาได้เป็นตัวละครในคณะละครของเจ้าพระยาเทเวศรรุ่นใหญ่ ตัวละครที่สำคัญๆ รุ่นนี้ก็มีหม่อมพร้อมผู้มีชื่อเสียงว่าเป็นโอเณรที่กล่าวกันว่าเวลาเข้าเครื่องแล้วงามไม่มีผู้ใดเปรียบเป็นที่โปรดปรานของพระบรมวงศานุวงศ์และเป็นที่ยินยอมของคนดูทั่วไป ส่วนครูนางนั้นก็คือหม่อมเลื่อนและหม่อมวัน มีชื่อเสียงว่าเป็นตัวบุษบาที่สวยงามทั้งในขบวนรำและในรูปโฉมทั้งสองคน หม่อมเลื่อนนั้นสวยโดยธรรมชาติด้วย หม่อมของเจ้าพระยาเทเวศรฯ รุ่นใหญ่ที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ได้เป็นครูละครต่อมาแต่มีหม่อมเต็มคนเดียวที่มีชีวิตอยู่มาจนกระทั่งเจ้าพระยาเทเวศรฯ เลิกการละครในตอนปลายรัชกาลที่ ๕ คุณหญิงเทศตั้งแต่เริ่มฝึกหัดละครก็มีท่วงทีว่าจะเป็นตัวเอก เป็นลูกศิษย์คนสำคัญของหม่อมคร้ามได้ฝึกหัดเป็นยักษ์จนชำนาญ เมื่อเป็นสาวรุ่นอยู่มักจะแสดงเป็นตัวรวมสุรร่วมกันกับหม่อมละม้าย ฤๅญชร ณ อยุธยา ซึ่งเป็นหม่อมของเจ้าพระยาเทเวศรฯ และหม่อมต่วน ผู้ซึ่งได้มาร่วมงานกับคุณหญิงเทศในบ้านปลายของชีวิตในกรมศิลปากร หม่อมละม้ายเป็นตัวอรชุนและหม่อมต่วนเป็นตัวนางเมขลา คุณหญิงเทศเป็นตัวละครที่มีวัยสูงกว่าหม่อมละม้ายและหม่อมต่วนเล็กน้อย

คุณหญิงเทศได้มามีชื่อเสียงเด่นที่สุดในสมัยที่เจ้าพระยาเทเวศรฯ มีละครแบบที่เรียกว่า ละครดึกดำบรรพ์ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันไปว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (ในสมัยที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมขุน) เป็นผู้ทรงปรับปรุงขึ้น คุณหญิงเทศได้เป็นตัวละครสำคัญ คือ เป็นระตูลูกกับอีกตัวหนึ่งที่เด่นมาก คือ ตัวเจ้าเงาะ ย่อมเป็นที่เล่ากันว่าคุณหญิงเทศเป็นเจ้าเงาะประดู่เป็นตัวของตัวเองมิใช่เป็นตัวละคร ทุกสิ่งทุกอย่างมีชีวิตและเวลาเล่นบทลือทำวสามล้นนั้น ทำให้เกิดความขบขันและความภาคภูมิใจซ่อนอยู่ในตัวมิใช่เงาะตลาดหรือเงาะรูปปั้นกระดิกได้อย่างที่มักจะได้เห็นกันอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งบ่อยๆ ตัวเด่นอีกตัวหนึ่งในละครดึกดำบรรพ์ที่คุณหญิงเทศแสดงก็คือ นางสุรปนชา เป็นครั้งเดียวที่แสดงเป็นตัวนาง เป็นนางยักษ์กษัตริย์ที่เอาใจตนเองเป็นที่ตั้ง แต่คุณหญิงเทศแสดงให้เห็นได้ว่านางสุรปนชาเป็นหญิงหน้าด้านด้วย เป็นนางกษัตริย์ด้วย ซึ่งผู้แสดงต่อๆ มามักจะขึ้นถึงบทนี้ไม่ค่อยได้

คุณหญิงเทศได้สมรสกับพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) พระยานัฏกานูรักษ์รับราชการอยู่ในกรมมหรสพซึ่งเจ้าพระยาเทเวศรฯ เป็นผู้บังคับบัญชา เมื่ออายุ ๓๒ ปี สามีมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนนัฏกานูรักษ์

นอกจากจะได้มีชีวิตสมรสที่ราบรื่นแล้ว คุณหญิงเทศก็ยังได้รับผลบุญอันดีอย่างอื่นในรัชกาลที่ ๖ พระยานัฏกานูรักษ์ได้รับราชการในกรมมหรสพตลอดมา คุณหญิงเทศจึงได้เข้าไปเป็นครูละครหลวง และแสดงถวายตัวในบทต่างๆ ครั้งหนึ่งได้แสดงเป็นที่สพพระราชหฤทัยมาก ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานตราจตุตถจุลจอมเกล้าแก่คุณหญิงเทศ คุณหญิงเทศจึงได้เป็นคุณหญิงก่อนที่พระยานัฏกานูรักษ์ได้เป็นพระยา และได้เลื่อนตราจุลจอมเกล้าเป็นชั้น ๓ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๒ นอกจากนั้นยังได้รับพระราชทานเพิ่มพระปรมาภิไธยราม.ร ชั้น ๒ เป็นเกียรติยศพิเศษ และยังได้รับพระราชทานเสมา ร.ร. ๖ ชั้น เข็มข้าหลวงเดิม คุณหญิงเทศซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ยิ่งนัก เมื่อใดมีทางที่จะเผยแพร่เกียรติคุณได้เมื่อนั้นก็สรรเสริญออกมาให้ปรากฏถวายความนับถือเป็นครูในทางนาฏศิลป์ นอกไปจากถวายความนับถือในฐานะเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วยอีกโสดหนึ่ง คุณหญิงเทศมีความภาคภูมิใจอย่างยิ่งที่ได้รับพระราชทานเข็มในวันพิธีไหว้ครูละครครั้งหนึ่ง การได้รับพระราชทานเข็มนั้นเป็นเหตุให้คุณหญิงเทศกล้าครอบงำให้แก่งผู้เป็นศิษย์ไปจำนวนหนึ่งโดยแน่ใจว่า “จำญไรไม่กิน” เพราะตามคติทางนาฏศิลป์เขื่อนนั้นต้องใช้ครูผู้ชายครอบ

คุณหญิงเทศออกจากราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เนื่องด้วยการปรับงบประมาณแผ่นดินให้สมดุลภาพและได้กลับเข้าราชการอีกใน พ.ศ. ๒๔๗๐ หลังจากได้แสดงฝีมือให้ปรากฏในการรับแขกเมือง และแสดงถวายหน้าพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ มีพระบรมราชโองการให้เสนาบดีกระทรวงวังเรียกพระยานัญญุกรักษ์ และคุณหญิงกลับเข้ารับราชการในกระทรวงวังในตำแหน่งผู้ฝึกละครหลวง

เมื่อครบเกษียณอายุราชการแล้ว คุณหญิงเทศก็ได้ทำงานในฐานะเป็นลูกจ้างวิสามัญ เพราะมีชื่อเสียงว่าเป็นครูผู้หญิงที่สอนการรำได้ทุกท่าทางกล่าวคือ พระ ยักษ์ ลิง และแม่นาง ก็สอนได้ด้วย

ระหว่างที่ยังมีกำลังอยู่ไม่ว่าผู้ใดจะขอความช่วยเหลือในเรื่องฝึกซ้อมละคร หรือขอให้ออกความคิดเห็นแนะนำเรื่องใดที่เกี่ยวกับการละคร คุณหญิงเทศย่อมจะไม่ปฏิเสธเลย และไม่ยึดแต่แบบที่ตนถนัดอยู่แบบเดียวเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ เกิดสงครามระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศส ระหว่างที่แนวหน้ากำลังรบพุ่งกันอยู่นั้น พวกบรรดาศักดิ์คณะหนึ่งร่วมกันจัดการแสดงละครขึ้นที่หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพื่อหาเงินส่งไปบำรุงขวัญทหารในแนวหน้า คุณหญิงเทศได้ร่วมกิจกรรมครั้งนี้ด้วยความเต็มใจทั้งๆ ที่อายุ ๖๒ ปีแล้ว โดยแสดงคู่กับหม่อมต่วนซึ่งแสดงเป็นรจนาในเรื่องสังข์ทอง ตอนเสี่ยงพวงมาลัย การถ่ายทอดวิชาครั้งสุดท้ายถึงจะทำไม่ได้เต็มที่ก็ได้แต่ถ่ายทอดท่ารำนางสุรปนาแก่ นางสาวอำพันทอง อมรวิสัยสรเดช ผู้เป็นหลาน ซึ่งรำสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในงานฉลองพระชันษา ครบ ๑๐๐ ปี ซึ่งทางรัฐบาลจัดขึ้น ณ พิพิธภัณฑสถาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ จัดโดยเชื้อสาย ละครดีกดำบรรพ์แห่งวังบ้านหม้อ

ใน พ.ศ. ๒๕๐๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงพระราชปรารภว่า ท่ารำนางละครไทยที่สำคัญๆ นั้นจะสูญเสียหมด เพราะผู้รู้ในวิชานี้ในวันแต่จะหมดตัวไป ควรจะมีการถ่ายภาพยนตร์และต่อวิชาเอาไว้ ท่ารำที่สำคัญที่สุดในวิชาการละครของไทย คือ ท่าออกองค์พระพิราพ เป็นท่ารำที่ศักดิ์สิทธิ์ การถ่ายทอดวิชาผู้เป็นครูจะต้องพิจารณาเลือกเฟ้นศิษย์อย่างเข้มงวดไม่ต่อทำนี้ให้ง่ายๆ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สนพระราชหฤทัยในทำดังกล่าวเป็นพิเศษตรัสถามหาตัวผู้รู้จากบรรดาศิลปิน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กราบบังคมทูลว่า นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ซึ่งรับราชการเป็นตำรวจหลวงอยู่ในปัจจุบันเป็นผู้ออก

องค์พระพิราพได้ เพราะเคยได้รับครอบมาจากพระยานัฏกานูรักษ์ จึงมีพระบรมราชโองการให้หานายรงภักดี เข้าไปร่ำถวายเป็นบันทึกภาพไว้ นายรงภักดีกราบบังคมทูลว่า การออกองค์พระพิราพนี้ยังมีผู้รู้อีกคนหนึ่งเป็นชั้นครู คือ คุณหญิงเทศ นัฏกานูรักษ์ ถ้าได้คุณหญิงตรวจสอบด้วย “การออกองค์” ที่จะเก็บไว้เป็นแบบแผนจะสมบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิงเทศเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันนั้นด้วย คุณหญิงเทศได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอย่างใกล้ชิด ทรงพระกรุณาซักถามถึงเรื่องราวต่างๆ เวลานั้นคุณหญิงเทศชรามาก อายุได้ ๘๐ เศษ หูและตาไม่ค่อยดี ความจำก็เสื่อม แต่เมื่อศิษย์จะได้มีโอกาสออกองค์พระพิราพถวายเป็นตัวก็ลืมความเจ็บไข้ ความจำในศิลปที่เปรียบเสมือนเป็นชีวิตของตนก็กลับแจ่มใส กราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยความชื่นชมตลอดจนให้ความช่วยเหลือแก่นายรงภักดีได้ถึงเสร็จงาน เป็นที่ปลื้มปิติแก่ตนเอง บุตรหลาน และศิษย์ทั้งหลาย

การได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในครั้งนั้น นับได้ว่าเป็นงานชิ้นสุดท้ายในวิชานาฏศิลป์ของคุณหญิงเทศ นัฏกานูรักษ์ เพราะตั้งแต่นั้นมาก็ค่อยๆ เสื่อมโทรมด้วยความชราไปทีละน้อยๆ จนถึงการป่วย ในครั้งสุดท้ายและถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๑๗ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐

บทความนี้เรียบเรียงจากประวัติคุณหญิงเทศ นัฏกานูรักษ์ ซึ่งเขียนโดย ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และนายสมภพ จันทรประภา พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพที่วัดธาตุทอง เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๑ *

ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
ในวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๗ เวลา ๐๗.๓๐ น.

คุณหญิงต่วน โกศลวิตร

หม่อมหลวงจิตติ นพวงศ์ เรียบเรียง

ในบรรดาสุภาพสตรีชาวไทยผู้ทรงเกียรติ ซึ่งมีชีวประวัติดีเด่นสมควรได้รับการยกย่องให้เป็นตัวอย่างอันดี แก่อนุชนรุ่นใหม่นี้ คุณหญิงต่วน โกศลวิตร ป.ม. ต.ช. เป็นบุคคลท่านหนึ่งที่มีประวัติน่าชื่นชม เป็นผู้มีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และมั่นคงเทอดทูนในสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นชีวิตจิตใจ ท่านได้ใช้ชีวิตที่ต่อสู้ฟันฝ่าอุปสรรคและความยากจนมาด้วยความมานะบากบั่น พากเพียรพยายามไม่ย่อท้อ ได้ไต่เต้าขึ้นมาอยู่ในระดับฐานะความเป็นอยู่ที่ดี สามารถช่วยเหลือเจือจานผู้ยากไร้ และได้สร้างถาวรวัตถุอันเป็นประโยชน์ต่อสังคมอย่างเป็นกอบเป็นกำ ซึ่งคิดเป็นมูลค่าราคาในปัจจุบันนับร้อยล้านบาท โดยต่อเนื่องตลอดระยะเวลาอันยาวนานสมควรที่จะนำชีวประวัติของท่านมากล่าวขวัญถึงในโอกาสนี้

ย้อนอดีตไปเมื่อ ๘๒ ปีก่อน ณ ตำบลบ้านขุหลุ อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งในเวลานั้นนับว่าเป็นท้องที่ทุรกันดาร ห่างไกลความเจริญเป็นอย่างมาก การเดินทางไปมาหาสู่ยังอำเภอเมืองจำต้องใช้เวลานานนับวันเป็นคืน ยิ่งการเดินทางมากรุงเทพมหานครแล้วยิ่งเกือบไม่ต้องกล่าวถึง เพราะต้องอาศัยการเดินทางทางเกวียนและทางเท้า ใช้เวลาอรอนแรมนับเป็นเดือน ณ ตำบลบ้านขุหลุ นี่เองที่ คุณหญิงต่วน โกศลวิตร ได้ถือกำเนิดขึ้นมาเมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ในตระกูลจังกาจิตต์ ซึ่งเป็นตระกูลพ่อค้าเล็กๆ เป็นธิดา นายโม่และนางเกตุ จังกาจิตต์

ครั้นอายุได้ ๖ ปี คุณหญิงฯ ก็ถูกส่งตัวไปอยู่กับลุงและป้า ที่จังหวัดนครราชสีมาเพื่อเล่าเรียนหนังสือ จนอายุได้ ๒๐ ปี คุณหญิงฯ จึงได้กลับมายังจังหวัดอุบลราชธานีบ้านเกิดอีกครั้งหนึ่ง คุณหญิงฯ ได้สมรสกับคุณวิจิต โกศลวิตร ชีวิตสมรสของสองสามีภรรยาเริ่มด้วยเงินทุนที่เพียงพอจะซื้อรถยนต์ระบบเงินผ่อนได้เพียงคันเดียว แต่ด้วยความมานะ อุตสาหะ วิริยะ รู้จักเก็บออมถนอมใช้และทำงานอย่างไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากด้วยซื่อสัตย์สุจริตมีความมานะบากบั่นและอดทน มุ่งติดต่อหางานรับจ้างบรรทุกสินค้าตลอดเจ็ดวันของสัปดาห์ ไม่มีวันเสาร์หรืออาทิตย์ โดยมีคุณวิจิตฯ เป็นผู้ลงมือขับรถเอง และคุณหญิงฯ คอยช่วยเป็นแรงสนับสนุนส่งเสริม งานจึงเจริญก้าวหน้าเป็นอย่างดี เพียงชั่วระยะเวลา ๑๔ ปี ก็สามารถขยายงานให้มีขอบข่ายกว้างขวางออกไป มีรถยนต์บรรทุกถึง ๒๖ คัน มีเรือยนต์ และแพขนานยนต์ บรรทุกสินค้าข้ามฟากลำแม่น้ำมูล ตลอดระยะเวลาดังกล่าวทั้งสองสามีภรรยาได้มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ทำทานแก่คนยากคนจนอยู่เสมอ คอยดูแลสารทุกข์สุกดิบของผู้ร่วมงานอย่างทั่วถึง แม้ในช่วงที่มีรถโดยสารอยู่เพียงคันเดียวนั้น ก็ยังมีน้ำใจให้บริการรับส่งเด็กนักเรียนระหว่างอำเภอเมืองและอำเภวารินชำราบ โดยไม่คิดค่าโดยสาร ส่วนรถยนต์ข้ามฟากที่เกี่ยวกับทางราชการและงานบุญกุศล ก็ยกเว้นไม่คิดค่าบรรทุกแพแต่อย่างใด นอกจากนี้ทั้งสองสามีภรณายังได้เข้าไปมีส่วนร่วมแรงร่วมใจอย่างแข็งขันในงานที่เป็นสาธารณประโยชน์ และงานบุญงานกุศลต่างๆ มาโดยตลอด

ในระหว่างสงครามอินโดจีน คุณวิจิตฯ ก็ได้เข้าเสี่ยงชีวิตอาสาไปแนวหน้าร่วมกับราชการของกองทัพไทย (คณะนายทหารบกไทยด้านอีสาน) ภายใต้การนำของ ฯพณฯ จอมพลผิน ชุณหะวัณ คุณหญิงฯ อยู่แนวหลังก็ได้รับภาระหน้าที่ในการขนส่งเสบียงลำเลียงสัมภาระ

ช่วยงานกองทัพโดยมิย่นย่อ โรงงานซ่อมเครื่องยนต์ทางบ้านของคุณหญิงฯ ก็รับภาระช่วยกองทัพ เนื่องจากเครื่องอะไหล่สมัยสงครามหายาก ก็ต้องหาวิธีดัดแปลงซ่อมแซมไปจนใช้การได้โดยไม่คิดค่าจ้างตอบแทนจากทางราชการแต่อย่างใดเลย เมื่อสงครามสงบลง สองสามีภรรยาจึงได้รับการยกย่องชมเชย ได้รับโล่เกียรตินิยมและหีบอนุกรมเงินเป็นความชอบพิเศษ ในความร่วมมือกับทางราชการทหาร ยึดนครจำปาศักดิ์ เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔

ครอบครัวอันอบอุ่นที่เปี่ยมไปด้วยความรักและความเจริญก้าวหน้าของคุณหญิงฯ ได้ถูกทำลายลงโดยสิ้นเชิง เมื่อคุณวิชาติฯ ต้องสิ้นชีวิตลงด้วยเหตุถูกฆาตกรรม เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๘ คุณหญิงฯ ต้องรับภาระในการเลี้ยงดูบุตรธิดาซึ่งกำลังอยู่ในวัยเรียนถึง ๖ คน ในขณะที่ธิดาคนสุดท้ายต้องเพิ่มมีอายุได้เพียงปีเศษ ชีวิตที่เต็มไปด้วยการต่อสู้ มานะบากบั่นสร้างตนสร้างฐานะเคียงคู่มาพร้อมกับคุณวิชาติฯ ถึง ๑๕ ปี ต้องปิดฉากลงด้วยความโศกสลด และนับเป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดในชีวิต ขณะนั้นคุณหญิงฯ เพิ่มมีอายุได้ ๓๕ ปี มีภาระอันหนักอึ้งรอบตัว มีคนงานอยู่ในปกครองเกือบร้อยคน แต่ด้วยแรงบันดาลใจในอันลี้กล้า เป็นสำคัญ ประกอบกับความสามารถและความรู้จักขมใจตนเอง ทั้งๆ ที่เป็นผู้หญิงตัวคนเดียว คุณหญิงฯ จึงสามารถดำเนินงานสืบต่อจากคุณวิชาติฯ ได้เป็นอย่างดี มีความเจริญรุ่งเรืองรวดเร็วหน้าเรียวร้อยราบริ่น ใช้ชีวิตต่อมาอย่างสงบ แต่ต้องเหน็ดเหนื่อยตัวเป็นเกลียวยิ่งฤดูน้ำหลากท่วมท้นทางสายอุบล-วารินฯ แล้ว งานด้านขนส่งที่คุณหญิงฯ รับเหมาทำแต่ผู้เดียวยิ่งต้องลำบากตรากตรำหามรุ่งหามค่ำ เนื่องจากต้องคอยระมัดระวังมิให้เกิดการขาดตกบกพร่องแก่ทรัพย์สินของผู้ว่าจ้างได้ งานขนส่งในยุคนั้นนับเป็นงานหนักที่สุด เพราะขาดเครื่องทุ่นแรงอาศัยแต่แรงงานคนเข้าถม อย่างไรก็ตามก็ดี อาศัยความดีและงานการที่เรียบร้อย คุณหญิงฯ จึงสามารถทำงานเสมือนผูกขาดการขนส่งอยู่แต่ผู้เดียวระหว่างสถานีรถไฟไปสู่ตัวเมืองอุบลฯ

คุณหญิงฯ ได้ตรากตรำคร่ำเคร่งกับงานขนส่งมาโดยลำพังอีกประมาณ ๘ ปี จึงได้ขายกิจการขนส่งให้องค์การ ร.ส.พ. รับไปดำเนินการ นับแต่นั้นมาคุณหญิงฯ ก็ได้วางมือจากงานขนส่งทั้งหมด หันมาปรับปรุงพัฒนาที่ดินที่มีอยู่ที่นอกเมือง ซึ่งได้ปล่อยปลະละเลยให้เป็นที่รกร้างว่างเปล่าอยู่เกือบ ๒๐ ปี ให้เจริญขึ้นเป็นประโยชน์ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม ด้วยการแบ่งขายเพื่อเป็นทุนก่อสร้างอาคาร ร้านค้า ตลาดสุขาภิบาล และโรงแรมรสพ ซึ่งทำให้เกิดรายได้มีวงเงินพอเหลืออยู่บ้าง จึงดำริที่จะสร้างอาคารคนไข้ให้โรงพยาบาลประจำจังหวัด โดยปกติ

คุณหญิงฯ มักจะทำการควบคุมการก่อสร้างด้วยตนเอง จ้างช่างและคนงานแบบรายวัน ทั้งเครื่องมือเครื่องใช้และวัสดุก่อสร้างก็พอใจที่จะดูแลซื้อหาด้วยตนเองด้วยเงินสด ทำให้ได้วัสดุที่ดีและราคาถูก เพราะสามารถต่อรองราคาได้เต็มที่ ในที่สุดในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ก็ได้ก่อสร้างอาคารคนไข้ “ตึกวิจิต” พร้อมด้วยอุปกรณ์เครื่องใช้ในตัวอาคาร มอบให้โรงพยาบาลไว้ให้บริการแก่คนไข้ทั่วไป

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ คุณหญิงฯ ได้รับการขอร้องจากท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหามุณีวงศ์ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์เป็นพระธรรมวราภรณ์ เจ้าอาวาสวัดนรนาถฯ ให้ช่วยสร้างโบสถ์วัดศรีทอง (ต่อมาได้รับพระราชทานนามเป็นวัดศรีอุบลรัตนาราม) เนื่องจากท่านเจ้าอาวาส และทายกทายิกาได้ร่ำร้องมาเกือบ ๑๐ ปีแล้ว แต่ยังไม่ได้ลงมือก่อสร้าง เพราะขาดปัจจัยอันเป็นกำลังสำคัญ คุณหญิงฯ จึงได้มีโอกาสพิจารณาดูโบสถ์หลังเก่า มองเห็นว่าชำรุดทรุดโทรมกอบปรักกับอาณาเขตของวัดนี้ก็อยู่กลางเมือง จึงดำริว่าถ้าได้มีโบสถ์ใหม่ไว้เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วเจ้าบุษราคัม และองค์พระประธานขึ้นแล้วก็จะทำให้เป็นสถานที่เชิดหน้าชูตาของจังหวัดอุบลราชธานีอีกแห่งหนึ่ง คุณหญิงฯ จึงได้ตกลงใจที่จะรับเป็นผู้สร้างโบสถ์ดังกล่าว โดยเริ่มด้วยการเดินทางไปเที่ยวตรวจวัดต่างๆ จนถึงจังหวัดเชียงใหม่ เพื่อที่จะเลือกแบบโบสถ์ ในที่สุดก็ย้อนกลับมาชอบแบบโบสถ์วัดเบญจมบพิตร ที่กรุงเทพมหานคร ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหามุณีวงศ์ ได้แนะนำแบบวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดียซึ่งมีรูปแบบคล้ายกัน ซึ่งคุณหญิงฯ ได้เคยไปพบเห็นมาแล้วที่ประเทศอินเดีย จึงได้ขอแบบจากกรมศิลปากรมาเขียนปรับปรุงแบบใหม่โดยแก้ไขให้มีขนาดเหมาะสมกับเนื้อที่วัดศรีทอง ทว่าเมื่อสอบราคาแล้วปรากฏว่ามีราคาสูงมาก คุณหญิงฯ จึงตัดสินใจไม่ดำเนินการจ้างเหมาแต่ได้เข้าควบคุมงานตลอดจนจัดหาจัดซื้อวัสดุอย่างใกล้ชิดด้วยตนเอง ด้วยความปิติและศรัทธาเป็นล้นพ้น งานก่อสร้างทุกชิ้นได้ทำขึ้นด้วยความประณีตพิถีพิถันละเอียดละออเป็นพิเศษ

การสร้างโบสถ์ครั้งนี้คุณหญิงฯ ได้สั่งกระเบื้องกาบกล้วยเคลือบที่มุงหลังคาโบสถ์ซึ่งในจังหวัดอุบลราชธานี ยังไม่เคยมีใครผลิตมาก่อน โดยเรียกช่างพื้นเมืองที่เคยผลิตเครื่องเคลือบดินเผามาดู แต่ช่างไม่ยอมรับทำเพราะการสร้างแม่พิมพ์นั้นต้องลงทุนสูงมาก ถ้าเกิดทำแล้วไม่สำเร็จก็ต้องขาดทุนรอนเดือดร้อนสำหรับผู้มีทุนน้อย คุณหญิงฯ จึงยอมลงทุนสร้างแบบและออกเงินช่วยเหลือและตกลงว่าหากทำไม่สำเร็จก็จะไม่เรียกเงินทองที่ลงทุนไปให้

ด้วยประการฉะนี้จึงทำให้จังหวัดอุบลราชธานีมีผลิตภัณฑ์ใหม่เกิดขึ้นและยังสามารถดัดแปลง
ทำแบบช่อฟ้าใบระกาเป็นกระเบื้องเคลือบดินเผาภายในปีรุ่ง สามารถใช้ครอบบนแกนคอนกรีต
ทำให้ตัดปัญหาเรื่องช่อฟ้าใบระกาได้ ถูกรบกวอดด้วยตะไคร่น้ำ เพราะช่อฟ้าใบระกากระเบื้อง
เคลือบดินเผามีสภาพคงทนต่อดินฟ้าอากาศเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังใช้กระเบื้องเคลือบ
ดินเผาทำเป็นหัวเสา คันทวยลายกระหนกต่างๆ ทำให้โบสถ์หลังนี้ดูงดงามผิดแผกแตกต่าง
จากโบสถ์แห่งอื่น ดูไม่จืดตา หลังฝนหยุดตกคราใดเมื่อพระอาทิตย์ทอแสงสดต้องหลังคา
โบสถ์แล้วจะแลเห็นเป็นสีเหลืองทอง มีประกายงดงามสดใสราวกับของใหม่อยู่ชั่วนาตาปี
เป็นที่ชวนให้ทศนาขยัก จึงอาจกล่าวได้ว่า คุณหญิงฯ มีส่วนริเริ่มเพิ่มงานผลิตภัณฑ์และช่าง
ฝีมือให้ชาวจังหวัดอุบลราชธานีด้วย

งานก่อสร้างพระอุโบสถวัดศรีทองได้ดำเนินการก่อสร้างต่อเนื่องกันมาโดยไม่หยุดยั้ง
เป็นเวลา ๒ ปี ๕ เดือน ก็ได้สำเร็จรูปเป็นโบสถ์ที่มีลักษณะงดงาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้มีพระมหากรุณาธิคุณ เสด็จพระราชดำเนินไป
ทรงประกอบพิธียกช่อฟ้า ผังลุนนิมิตรพระอุโบสถแห่งนี้ และโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า
วัดศรีอุบลรัตนาราม กับได้พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ให้แก่คุณหญิงฯ ในโอกาสนั้นด้วย
พระองค์มีพระราชกระแสรับสั่งว่า วัดนี้มีโบสถ์งดงามแล้วถ้ามีโรงเรียนที่ภูมิฐานควบคู่กัน
ก็จะได้กุศลเช่นเดียวกับการสร้างโบสถ์และจะเป็นประโยชน์ในด้านการให้การศึกษาแก่กุลบุตร-
กุลธิดาด้วย คุณหญิงฯ ได้รับพระราชกระแสใส่เกล้าฯ เริ่มศึกษาและลงมือก่อสร้างโรงเรียนมูลนิธิ
วัดศรีอุบลรัตนารามขึ้นใหม่แทนอาคารหลังเก่าที่เล็กและทรุดโทรมมากโดยใช้แบบของ
กระทรวงศึกษาธิการเป็นตัวอย่างอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก ตึก ๓ ชั้น ดัดแปลงนอกแบบไปบ้าง คือ
ทำเป็นหลังคาทรงไทย สามมุข พร้อมทั้งสร้างอุปกรณ์ประกอบการศึกษาไว้ประจำห้องเรียน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า
อุบลรัตนราชกัญญาฯ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงกระทำพิธีวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ ๔ กันยายน
พ.ศ. ๒๕๑๒ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดป้ายอาคารโรงเรียนมูลนิธิวัดศรีอุบลรัตนารามแห่งนี้ เมื่อวันที่
๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ซึ่งคุณหญิงฯ และบุตรหลานทุกคนต่างสำนึกในพระมหา-
กรุณาธิคุณของล้นเกล้าล้นกระหม่อมทุกพระองค์เป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้ และหากมีโอกาสใด

ที่จะสนองพระราชกระแสหรือพระราชดำริแล้ว ก็พร้อมทุกเมื่อที่จะอุทิศแรงกายแรงใจถวายรับใช้สนองเบื้องพระยุคลบาทด้วยความจงรักภักดียิ่ง

ในปีต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ ติดต่อคุณหญิงฯ ให้ไปช่วยจัดการเรื่องทำหอฟ้าโบระกากระเบื้องเคลือบดินเผาเพื่อนำไปประดิษฐานต่อเติมหลังคาโบสถ์วัดวชิราลงกรณ์ ซึ่งก่อสร้างใกล้จะแล้วเสร็จ วัดนี้ตั้งอยู่ที่อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งคุณหญิงฯ ก็ได้จัดการส่งช่างไปดำเนินการให้จนเป็นที่เรียบร้อยตามพระราชประสงค์ทุกประการ

เมื่อเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขณะทรงสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระญาณสังวร ทรงปรารภสร้างศาลาอเนกกุศล สว. กว. เพื่อน้อมถวายสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ขึ้นในบริเวณวัดญาณสังวราราม วรมหาวิหาร ในพระบรมราชูปถัมภ์ ความทราบถึงคุณหญิงฯ ได้แสดงความจำนงขอถวายค่าก่อสร้างทั้งหมดทันที และได้แสดงเหตุแห่งกุศลศรัทธาครั้งนี้ว่า สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงมีพระคุณแก่ชีวิตจิตใจของคุณหญิงฯ อย่างใหญ่ยิ่งพันพรรณนา เมื่อคุณหญิงฯ ต้องสูญเสียคู่ชีวิตผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุขอย่างแท้จริงไปอย่างกะทันหันนั้น จะทรงตัวทรงใจอยู่ต่อไปไม่ได้แล้ว ความสูญเสียของสมเด็จพระบรมราชชนนีเมื่อเกิดกรณีสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลนั่นเอง ที่ชุบชีวิตชุบความคิดของคุณหญิงฯ ให้กลับมีกำลังใจขึ้นได้ดังปาฏิหาริย์ สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงได้รับความทุกข์ใหญ่ยิ่งกว่าคุณหญิงฯ มากมายนัก ทำให้คุณหญิงฯ คิดได้ว่าควรดำเนินตามรอยพระยุคลบาทดำรงตนต่อไปและคุณหญิงฯ ก็ได้รักษาสัจจะที่ให้แก่วินิจฉัยนั้นตลอดจนทุกวันนี้

คุณหญิงตุ่น โกศลวิตร มีชีวิตผ่านเหตุการณ์ต่างๆ ทั้งทุกข์สุขและความยากดีมีจนมากมาย ขณะนี้ท่านมีวัยล่วงเข้าปีที่ ๘๒ แล้ว เห็นจะด้วยผลบุญกุศลที่คุณหญิงฯ ได้เพียรบำเพ็ญอย่างสม่ำเสมอตลอดมานั่นเอง จึงทำให้คุณหญิงฯ ยังมีสุขภาพพลานามัยที่แข็งแรงเดินทางไปได้โดยลำพังระหว่างจังหวัด มีจิตใจผ่องใสใบหน้าอิมเอบด้วยบุญแท้ๆ บุตรธิดาของคุณหญิงฯ ที่ยังมีชีวิตอยู่ในขณะนี้รวม ๕ คน คุณหญิงฯ ได้ทำหน้าที่เป็นทั้งบิดาและมารดาเฝ้าอบรมเลี้ยงดูสั่งสอนมาด้วยวิธีที่เข้มงวดกวดขันตั้งแต่วัยเยาว์ โดยจะย้ายอยู่เสมอให้บรรดาบุตรธิดายึดมั่นในเรื่องความกตัญญูรู้คุณ ความซื่อสัตย์สุจริต ความขยันหมั่นเพียร

ในบั้นปลายแห่งชีวิตของคุณหญิงฯ ก็ยังคงมีความสุขอยู่กับงานสร้างถาวรวัตถุอันเป็นสาธารณประโยชน์ โดยในวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๕ นี้ ก็ทำพิธีถวายเป็นกุศลที่วัดสุปัฏนาราม ซึ่งคุณหญิงฯ เฝ้าดูแลงานก่อสร้างตลอดมาด้วยตนเอง เป็นศาลาหลังใหญ่ จุคนได้นับร้อย มูลค่าหลายล้านบาท และยามใดที่มีเวลาว่างเดินทางมากรุงเทพมหานคร หากคุณหญิงฯ ได้ทราบข่าวการเสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลไม่ว่าจะเป็น ณ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดญาณสังวราราม หรือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วคุณหญิงฯ ก็มักจะชักชวนบุตรหลานให้ไปคอยเฝ้ารับเสด็จฯ เพื่อชื่นชมพระบารมี ถวายความจงรักภักดีในวาระต่างๆ อยู่เสมอมิได้ขาด

ประสบการณ์ต่างๆ ในชีวิตได้สร้างสมให้คุณหญิงฯ เป็นผู้ที่มีความรู้ความชำนาญในเชิงงานก่อสร้าง เทียบได้กับนายช่างผู้เชี่ยวชาญคนหนึ่งทีเดียว ดังจะเห็นได้จากผลงานการก่อสร้างถาวรวัตถุทั้งที่ปรากฏอยู่ในกรุงเทพมหานครอันได้แก่ โรงภาพยนตร์เฉลิมสินที่ย่านสะพานควาย และในจังหวัดอุบลราชธานี ได้แก่ โรงภาพยนตร์เฉลิมสิน โรงภาพยนตร์สินราชบุตร โรงภาพยนตร์ศิริสิน ที่ตลาดอำเภอเมือง โรงภาพยนตร์ที่ตลาดอำเภอนาเยียเจริญ ตลอดจนผลงานการก่อสร้างโบสถ์วัดศรีอุบลรัตนาราม และโบสถ์ที่วัดอำเภอตระการพืชผล การบูรณะโบสถ์วัดสุปัฏนารามให้พ้นจากสภาพฐานรากทรุด การก่อสร้างโรงเรียนขนาดใหญ่ ณ วัดศรีอุบลรัตนาราม การสร้างศาลาคลุมคอนกรีตเสริมเหล็ก ถวายวัดสุปัฏนาราม และสร้างศาลาหลังใหญ่บนเขาวัดถ้ำแสงเพชร ที่อำเภอนาเยีย เป็นต้น นอกจากนี้ก็ยังมีอาคารร้านค้าและตลาดอีกเป็นจำนวนมากในจังหวัดอุบลราชธานี ที่ล้วนแล้วแต่สำเร็จขึ้นมาได้ด้วยน้ำพักน้ำแรงในการควบคุมดูแลงานก่อสร้างด้วยตนเองของคุณหญิงฯ ทั้งสิ้นซึ่งหากจะลำดับผลงานที่คุณหญิงฯ คุณโกศลวิตร ได้กระทำให้มาโดยตลอดชีวิตของท่านแล้ว ก็คงจะมีอีกมากมายเกินกว่าที่จะสามารถนำมาบรรยายในช่วงเวลาอันจำกัดเช่นนี้ได้

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานแก่คุณหญิงตุน โกศลวิตร

๑. เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฯ

- ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ รับพระราชทานจตุตถจุลจอมเกล้าฯ (ประกาศในราชกิจจานุ เล่มที่ ๘๗ ตอนที่ ๔๕ หน้า ๔๘ ลงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓)

- ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ รับพระราชทานตติยจุลจอมเกล้าฯ (ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๙๘ ตอนที่ ๗๒ หน้า ๗ ลงวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๔)

๒. เหรียญราชอิสริยาภรณ์บำเหน็จในพระองค์พระมหากษัตริย์

- พ.ศ. ๒๕๑๑ รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๙ ชั้นที่ ๕ (สตรี) เนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินเพื่อประกอบพระราชพิธียกขบวนผ้าอุปสมถ วัดศรีอุบลรัตนาราม จ.อุบลราชธานี (ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๘๕ ตอนที่ ๓๓ ลงวันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๑๑)

๓. เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งช้างเผือก

- ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตาภรณ์-ช้างเผือก (ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๘๘ ตอนที่ ๑๕๑ หน้า ๘๘๓ ลงวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๔)

๔. เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมงกุฎไทย

- ๕ ธันวาคม ๒๕๒๐ รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทวีติยาภรณ์-มงกุฎไทย (ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๙๕ ตอนที่ ๖๓ หน้า ๒๒๖๑ ลงวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๑)
- ๕ ธันวาคม ๒๕๒๗ รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ประดมาภรณ์-มงกุฎไทย (ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๑๐๒ ตอนที่ ๑๗ หน้า ๖๘ ลงวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๘)

คุณสุวรรณ

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ เรียบเรียง

ชาติไทยเป็นชาติที่มั่งคั่งร่ำรวยด้วยศิลปวัฒนธรรม โดยเฉพาะในด้านวรรณศิลป์กวีทุกยุคทุกสมัยได้สร้างสรรค์งานนิพนธ์จำนวนมากไว้เป็นสมบัติวัฒนธรรมของชาติและเป็นมรดกตกทอดถึงอนุชนรุ่นหลัง

ในบรรดากวีเอกของกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น “คุณสุวรรณ” เป็นกวีสตรีที่มีชื่อเสียงมากคนหนึ่ง มีผลงานที่ทรงคุณค่าเป็นที่ยกย่องในเชิงวรรณศิลป์เป็นอย่างยิ่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระอุตสาหะค้นคว้าเรียบเรียงประวัติของคุณสุวรรณ ออกตีพิมพ์เผยแพร่พร้อมผลงานกวีนิพนธ์หลายเรื่องทำให้ชื่อเสียงและผลงานของคุณสุวรรณปรากฏอยู่ในประวัติวรรณคดีซึ่งผู้สนใจจะศึกษาหาความรู้ได้

คุณสุวรรณ กวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เกิดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นธิดาพระยาอุไทยธรรม (กลาง) ราชนิกุลบางช้าง เป็นผู้ที่มิไจรงานกวีนิพนธ์มาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก เนื่องจากเป็นธิดาของขุนนาง จึงได้ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน รับใช้ในราชสำนักรัชกาลที่ ๓ อยู่ที่ตำหนักพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกเธอของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

คุณสุวรรณ มีความสามารถชำนาญในการแต่งกลอนเพลงยาวนิราศ และกลอนบทละคร ผลงานของคุณสุวรรณเท่าที่ปรากฏและตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ได้แก่ เพลงยาวนิราศเรื่อง หม่อมเปิดสวรรค์ และเรื่องกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประชวร บทละครเรื่อง พระมะเหลเถไถ และบทละครเรื่องอุณรุทร้อยเรื่อง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า ผลงานของคุณสุวรรณ คงมีมากกว่า ๔ เรื่องที่กล่าวมาแล้ว แต่ไม่สามารถหาต้นฉบับพบ

คุณสุวรรณ รับราชการอยู่กับ พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ จนกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ สิ้นพระชนม์แล้ว คุณสุวรรณ ก็คงอยู่ในพระราชวังต่อมาไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้รับราชการในตำแหน่งพนักงานใด

ผลงานที่ทำให้คุณสุวรรณมีชื่อเสียงโด่งดัง เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางก็คือ บทละครเรื่องอุณรุทร้อยเรื่อง และ พระมะเหลเถไถ ซึ่งเป็นบทละครที่มีเนื้อหาละระ และสำนวนโวหารการใช้ถ้อยคำ แปลกพิสดารกว่าผลงานของกวีที่มีชื่อเสียงคนอื่นๆ ทั้งนี้กล่าวกันว่า เมื่อมีอายุอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๔ คุณสุวรรณเสียชีวิต แต่ไม่ถึงกับคลังโคล้อลอะวาด การเสียชีวิตมีผลดีแก่วงวรรณกรรม เพราะเป็นการเสียชีวิตที่ฟุ้งหลงไปในการแต่งกลอน ด้วยเหตุนี้ กลอนบทละครอุณรุทร้อยเรื่อง และพระมะเหลเถไถ จึงมีลักษณะแปลกกว่างานอื่นๆ ดังกล่าวแล้ว

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า “มีเรื่องเล่ากันมาว่า คุณสุวรรณอยู่เรือนที่แถวนอก ใครไปหา ก็บอกว่า อยากจะฟังบทละครที่แต่งใหม่ คุณสุวรรณก็ว่าบทละคร ๒ เรื่องนี้ให้ฟัง โดยจำไว้ได้แม่นยำ ผู้ที่ได้ฟังเห็นชอบกัน ก็พากันชอบที่จำได้บ้างก็มาว่าให้ผู้อื่นฟังต่อๆ มา

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

“คุณสุวรรณถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๕ แต่บทละครของคุณสุวรรณยังมีผู้จำได้เป็นตอนๆ และว่าให้กันฟังสืบต่อมา ฟังพบฉบับที่ได้เขียนไว้ ที่ได้มาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้

บทละครของคุณสุวรรณที่เป็นของแปลกนั้น คือบทละครเรื่อง พระมะเหลเถไถ คุณสุวรรณแต่งเป็นภาษาบ้างไม่เป็นภาษาบ้าง ปะปนกันไปแต่ต้นจนปลาย แต่ใครอ่านก็เข้าใจความได้ตลอดเรื่อง ความขบขันอยู่ที่ตรงข้อนี้

เมื่อนั้น	พระมะเหลเถไถมะเหลเถไถ
สถิตยังแท่นทองกะโปลา	ศุขาपालากะเปเล
วันหนึ่งพระจึงมะหลีกตีก	มะเหลเถไถไพรพริกมะริกเข
แล้วจะไปเที่ยวชมมะลมเต	มะโลโตไปเปมะลูตุ
ตริแล้วพระมะเหลจึงเป๊ปะ	มะเลโตไคลคละมะหฺรุจู้
จรรจิลตันดัดพลัดพฐ	ไปสู่ประสาทท้าวโปลา

ส่วนบทละครอุณรุทธร้อยเรื่องนั้น คุณสุวรรณเกณฑิให้ตัวเอกในละครเรื่องต่างๆ มารวมกันอยู่ในเรื่องเดียว ถ้าดูโดยกระบวนความอยู่ข้างจะเลอะ แต่ไปได้ทางสำนวนกลอน กับแสดงความรู้เรื่องละครต่างๆ กว้างขวาง เพราะในสมัยนั้นบทละคร (ต่างๆ) ยังมีได้พิมพ์ (แพร่หลาย) คุณสุวรรณคงต้องพยายามมากทีเดียวจึงได้รู้เรื่องละครต่างๆ มากถึงเพียงนั้น แต่มีอยู่บทหนึ่ง ในอุณรุทธร้อยเรื่อง ของคุณสุวรรณ ซึ่งควรสรรเสริญในกระบวนความว่า เป็นความคิดแปลกดี คือ บทจำแลงตัว...”

บทละครทั้ง ๒ เรื่องนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อเป็นสมณนายก คณะกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร โปรดให้ค้นหาต้นฉบับจนพบ และตีพิมพ์เผยแพร่ เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ พร้อมทั้งทรงพระนิพนธ์ประวัติคุณสุวรรณให้ตีพิมพ์ไว้ด้วย

ลักษณะความแปลกพิสดารของกลอนบทละครเรื่อง อุณรุทธร้อยเรื่องคงจะเห็นได้จาก ตัวอย่างตอนหนึ่งที่ยกมากล่าวดังต่อไปนี้

เมื่อนั้น พระอุณรุทผู้รู้รักมี สมสอยู่ด้วยนางจันทิ ภูมิตรีศรีภิกษาใน แค้นด้วยอิเหนา กุเรปัน กับสุวรรณมาลีศรีไส เอานางจันทิรสุดาयाใจ ไปยกให้พระสมุทรรุตรระตู...”

เมื่ออ่านบทละครที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่ามีตัวละครจากวรรณคดีหลายเรื่อง เช่น อุณรุท อิเหนา คาวี พระอภัยมณี เป็นต้น คุณสุวรรณ จะดำเนินเรื่องโดยแสดงความคิดแปลกๆ ไว้ในบทละครเรื่องนี้ แม้จะเป็นลักษณะที่กล่าวกันว่ามีความผิดจากการเสียจริต แต่ก็แสดงให้เห็นความปราดเปรื่องและความคิดเฉียบแหลม บางตอนก็นำสิ่งที่ควรมิบบทบาทตรงข้ามหรือเป็นศัตรูกันมาแต่งให้มีบทบาทร่วมกัน เป็นความคิดริเริ่มที่ผู้อื่นไม่เคยทำมาก่อน เช่นบทที่ว่า

“จรเข้ยังรู้สังอากาศ สีนรชยยังรู้สังมิงสา หัศรังยังรู้สังไอยรา นาคายังรู้สังสุบรรณบิน เหมราชยังรู้สังซึ่งคูหา แต่มัจฉายังรู้สังซึ่งไพรสณฑ์ พยัคฆ์ยังรู้สังมฤคิน พระภูมิทร์ควรฤาไม่อาลัยลา”

และอีกบทหนึ่ง ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชมเชยว่า คุณสุวรรณ มีความคิดแปลก คือ การแต่งบทจำลองตัว เป็นบทที่อ่านสนุกสนานเพลิดเพลิน ขบขัน และเห็นอัจฉริยภาพของกวีผู้แต่ง โดยเฉพาะความรู้ปราดเปรื่องในเรื่องถ้อยคำหลากหลายที่มีความหมายเดียวกัน ดังบทที่ว่า

“รู้พลให้กลายเป็นโยธา ไอยราแปลงเป็นคชสาร พาชีแปลงเป็นอาชาชาญ พระพรหมานแปลงเป็นท้าวธาดา ไกรสรให้แปลงเป็นสิงหราช สกุนชาติให้แปลงเป็นปักษา พระราเมศแปลงเพศเป็นรามา พยัคฆาแปลงเป็นพยัคฆ์ พระยาครุฑแปลงเป็นสุบรรณจรวานรแปลงเป็นกระบี่ศรี นาคาเป็นพระยาวาสกรี โกสิย์แปลงเป็นท้าวสหสนัน...”

ส่วนบทละครเรื่องพระมะเหลเถไถ่นั้น ก็มีถ้อยคำสำนวนโวหารที่ช่วยให้ขบขัน อ่านแล้วเพลิดเพลิน ขว่นอ่านไม่เบื่อ ทั้งนี้เพราะคุณสุวรรณใช้ถ้อยคำที่มีเสียงแปลกๆ แต่ก็มีคำหลักที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจความได้ดี ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“ครั้นถึงจึงเข้าตะหลุดตุด ก้มเกล้าเกล้าคุกคะหลาต่ำ
 มะเหลไถกราบไหว้ทั้งสองรา จึงแจ้งกิจจามะเลาเตา
 ด้วยบัดนี้ตัวข้ามะเหลเถ ไม่สบายถ่ายเทกะเหงาเก่า
 จะขอลาสองราน้ำเจ้าเค้า เทียมะไลไปเป่าพนาวัน”

ผลงานอีกเรื่องหนึ่ง คือ กลอนเพลงยาวนิราศเรื่อง หม่อมเปิดสวรรค์ กรมศิลปากรสมัยที่
 นายธนิต อยู่โพธิ์ เป็นอธิบดี เพิ่งค้นพบต้นฉบับเรื่องนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ และนายหริต เรืองฤทธิ์
 ผู้เชี่ยวชาญวรรณคดี ได้เขียนคำอธิบายไว้ว่า

“สำนวนกลอนเป็นของคนๆ เดียวกับผู้แต่งเพลงยาวว่าด้วยเรื่องพระอาการประชวร
 ของ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ แต่เพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ แต่งเมื่อยาม กรมหมื่นอัปสร-
 สุดาเทพ ทรงพระสำราญ..แต่เมื่อแต่งเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวร ดูผู้แต่งเป็นทุกขถึง
 เจ้านายอยู่มาก จึงเห็นได้ว่า เพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ แต่งก่อนเพลงยาวเรื่องพระ
 อาการประชวรกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ จะแต่งเมื่อศักราชเท่าไรไม่บอกแต่เมื่อแต่งเพลงยาว
 เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ บอกไว้ว่า

นิราศร่ำทำอักษรเป็นกลอนสด ให้ปรากฏด้วยปัญญาอัชฌาศัย
 เมื่อเดือนสี่ปีเถาะเคราะห์เหลือใจ ละห้อยให้แสนคะนึ่งถึงประชวร”

ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่าเป็น ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๐๕
 พ.ศ. ๒๓๔๖

เพลงยาวเรื่อง หม่อมเปิดสวรรค์ นี้ เป็นเรื่องบันทึกเหตุการณ์และสะท้อนภาพชีวิต
 ชาววังในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นเรื่องของบุคคลที่มีชีวิตจริง เช่น หม่อมสุด หม่อมขำ ซึ่งเป็น
 หม่อมห้ามในกรมพระราชวังบวรมหาดิพลเสพ ผู้มีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ ก็คือ หม่อมขำ
 ซึ่งได้สมญาว่า หม่อมเปิด “เพราะชอบเดินเหินโยกย้ายสายกิริยา จึงชื่อว่าหม่อมเปิดเสด็จ
 ประทาน”

เพลงยาวเรื่องนี้สะท้อนสภาพสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะการดำรงชีวิตของชาววังไว้ละเอียดชัดเจน เช่น การใช้เทียนให้แสงสว่าง การกินหมากพลู การไว้ผมกันไร การนิยมเป่ายานต์ การเล่นเกม นายแฉ่งคนขับเสภาที่มีชื่อเสียง หรือ อาหารและขนมที่นิยมกันในสมัยนั้น เช่น ข้าวเหนียวหน้ากุ้ง หน้าสังขยา ขนมจีนน้ำยา ขนมประกริม และยังมีความรู้เรื่องทันตกรรมประดิษฐ์ที่น่าสนใจมาก คือ การทำฟันปลอมด้วยกะลา ไม้ และใช้ไหมผูก ซึ่งสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมการกินหมากของผู้หญิงจนฟันดำจึงจะงาม จึงต้องใช้กะลาหรือไม้มะเกลือทำฟันปลอม และฟันกะลาหรือไม้มะเกลือนั้นขอยืมกันใช้ได้ ตลอดจนช่างทำฟันคนสำคัญมีชื่อว่า จินญ เป็นตัน ดังบทที่ว่า

“หม่อมเปิดน้อยมาทำพยำเฝยอ พุดเจ้อจิบปากถลากไถล
เอาลิ้นคั่นฟันกะลาเลื่อนออกไป ไหมเปื่อยขาดปุดหลุดออกมา”

และ

“ครั้นหม่อมเห็นพวงฟันเข้าทันใด ดีใจรีบรับเอาฉบับล้น
พวงหนึ่งทำด้วยไม้มะเกลือ วิไลเหลือคำดีสี่ขยัน
พวงหนึ่งทำด้วยกะลาหนาครั้น เขาเจียนจัดขัดเป็นมันเหมือนทันตา
พวงหนึ่งทำไว้ด้วยไม้ทองหลาง ทำเหมือนอย่างซี่ฟันชั้นหนักหนา
เอาไหมร้อยเรียงเรียงดูเกลี้ยงตา รับเอามาดูกริมแล้วยิ้มพราย
หม่อมเปิดถามยายมาว่าพวงฟัน นี่ขยันสุดใจใครให้พี่
ยายมาอวยข้าเจ้าทำดี ชื่อมาที่จิ้นญทั้งสามพวง”

คุณสุวรรณ ถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๕ วันเดือนปีใดไม่ปรากฏ ความปราดเบื่องปริชาสามารถเชิงกวีนิพนธ์ของคุณสุวรรณได้รับการบันทึกไว้ด้วยความชื่นชมในประวัติวรรณคดีของไทย และผลงานของท่านก็ยังได้รับความนิยมชื่นชมตลอดมาจนปัจจุบัน แม้แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดและทรงพระราชนิพนธ์นิราศเรื่อง มะเหลเถไถ ล้อเลียนผลงานของคุณสุวรรณ นับว่าเป็นเกียรติแก่คุณสุวรรณอย่างยิ่ง *

หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร

หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ เรียบเรียง

สตรีไทยในอดีต ได้สร้างผลงานเป็นเกียรติประวัติ และประวัติศาสตร์ของชาติ ได้จารึกนามไว้เป็นจำนวนมาก ในปัจจุบัน สตรีไทยมีสิทธิเสรีภาพและมีโอกาสปฏิบัติงานเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมากยิ่งขึ้น บุคคลหนึ่งที่นามของท่านสมควรได้รับการจารึกไว้ในประวัติศาสตร์ของชาติ คือ หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร

หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร เป็นธิดาของพระสารสาสน์พลขันธ์ (ลอง สุนทนานนท์) และนางสารสาสน์พลขันธ์ (สวสดี อัสวนนท์) เกิดเมื่อวันจันทร์ ๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๕๘ ได้รับการศึกษาเบื้องต้นจากโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยจนสำเร็จการศึกษามัธยมปีที่ ๘ แล้วได้ติดตามบิดาซึ่งรับราชการสถานทูตไทย ในฝรั่งเศส ไปอยู่ในฝรั่งเศส ได้เข้ารับการศึกษาวชิราวุธกรรมที่มหาวิทยาลัยซอร์บอน กรุงปารีส จนจบปีที่ ๓ แล้วได้ฝึกงานในร้านขายยา ๑ ปี ระยะนั้นเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ จึงเดินทางกลับประเทศไทย ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ได้เสกสมรสกับพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร พระโอรสของพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาวสิทธิ์นฤมล

โดยที่หม่อมงามจิตต์ได้รับการศึกษาในระดับสูงประกอบกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร ได้ทรงรับราชการในตำแหน่งเอกอัครราชทูตอยู่เสมอหนึ่งหม่อมงามจิตต์จึงได้ติดตามพระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร ไปใช้ชีวิตในต่างประเทศ ได้มีประสบการณ์ในต่างประเทศ จนเป็นผู้ที่กว้างขวางอยู่ในวงสังคมชั้นสูง และในวงงานอาสาสมัครทั้งในระดับภายในประเทศ และระดับโลก

ในสมัยเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีมาแล้ว สังคมไทยยังมิได้ยอมรับความสามารถของสตรีและสตรียังมีโอกาสที่จะได้ปฏิบัติงานเคียงบ่าเคียงไหล่บุรุษน้อยมาก หม่อมงามจิตต์เห็นว่า สตรีเป็นพลังสำคัญของชาติ ถ้าหากได้นำพลังสตรีมาใช้ให้เกิดคุณค่าก็จะเป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่บ้านเมือง หม่อมงามจิตต์ จึงบุกเบิกงานส่งเสริมสถานภาพสตรีตลอดมาเป็นเวลายาวนานถึง ๔๒ ปี ในขณะเดียวกัน ก็ได้บุกเบิกและร่วมงานสังคมสงเคราะห์ด้านอื่นๆ ที่มีผลต่อการพัฒนาสตรีและเด็ก และพัฒนาสังคมไทยไปด้วยอย่างไม่หยุดยั้ง ได้แก่การริเริ่มก่อตั้งมูลนิธิ สมาคม องค์การกุศลเพื่อสาธารณประโยชน์ ซึ่งเมื่อประมาณ ๔๐-๕๐ ปีที่แล้วมามีจำนวนน้อย และยังมีบุคคลที่เห็นความสำคัญเข้ามาร่วมงานไม่มากนัก หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ได้ทุ่มเทอุทิศตนบุกเบิกงานเหล่านั้นตั้งแต่งานก่อตั้ง งานพัฒนา งานบริหาร งานจัดหาทุน สนับสนุนการดำเนินงานซึ่งเป็นสิ่งสำคัญประดุจหัวใจของงาน รวมทั้งการสร้างสรรค์ทรัพยากรบุคคลเข้าร่วมปฏิบัติงานซึ่งหลายองค์การได้เจริญก้าวหน้า พัฒนา มีความมั่นคงและอำนวยประโยชน์อย่างยิ่งใหญ่แก่บ้านเมืองต่อมาจนถึงปัจจุบัน

องค์การต่างๆ ภายในประเทศที่หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ได้เป็นประธานก่อตั้งและดำเนินงาน ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๗ ถึง ๒๕๒๒ มีเป็นจำนวนมาก ได้แก่ มูลนิธิอนุเคราะห์คนพิการในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗, สโมสรโรตารีแอนนไนในประเทศไทย เพื่อสนับสนุนงานมูลนิธิอนุเคราะห์คนพิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นรองประธานก่อตั้งและรองประธานสมัยที่ ๑ ของสภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑, เป็นประธานคนแรกที่มาจากการเลือกตั้งของสภาสตรีแห่งชาติในพระบรมราชินูปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒, เป็นประธานก่อตั้งมูลนิธิช่วยคนปัญญาอ่อนในพระบรมราชินูปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕, ก่อตั้งมูลนิธิศิริวัฒนาเซสเชียร์ ซึ่งช่วยผู้ป่วยเรื้อรังที่สิ้นหวังและไร้ที่อยู่อาศัย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘, เป็นประธานก่อตั้งมูลนิธิศูนย์กลางประสานงานพัฒนาชนบท เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒, และเป็นผู้ริเริ่มบุกเบิกประสานงานการก่อตั้งและเป็นประธานดำเนินงานคนแรก ของมูลนิธิร่วมจิตต์น้อมเกล้าฯ เพื่อเยาวชน ซึ่งก่อตั้งขึ้นเนื่องในมงคลสมัยสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕

นอกจากเป็นประธานก่อตั้งแล้ว หม่อมงามจิตต์ยังร่วมเป็นกรรมการก่อตั้งสมาคมต่างๆ ได้แก่ สมาคม วาย ดับบลิว ซี เอ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘-๒๕๑๑ สมาคมสหประชาชาติใน

ประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑, มูลนิธิราชประชาสมาสัยในพระบรมราชูปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙, สมาคมสตรีภาคพื้นแปซิฟิกและเอเชียอาคเนย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒, มูลนิธิช่วยนักเรียนที่ขาดแคลนในพระบรมราชูปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓, มูลนิธิมหาราชของกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔, มูลนิธิพิริยานุเคราะห์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔, มูลนิธิช่วยเหลือเด็กกำพร้า สมาคมสตรีไทยมุสลิมแห่งประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕, มูลนิธิ Help Youth พ.ศ. ๒๕๐๖, สันนิบาตินานาชาติในประเทศไทย และมูลนิธิอิสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘, สโมสรสตรีนานาชาติในประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙, และยังมีองค์การที่ท่านร่วมเป็นกรรมการในระดับที่ปรึกษา และกรรมการอีกมาก เช่น มูลนิธิช่วยคนตาบอด สมาคมสตรีอุดมศึกษาแห่งประเทศไทย ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา สโมสรวัฒนธรรมหญิง สมาคมสตรีไทย มูลนิธิช่วยคนหูหนวก สโมสรอาสาภาษา สภาภาษาชาวไทย มูลนิธิราชประชานุเคราะห์ สมาคมช่วยเด็กกำพร้าขององค์การแคทอลิก มูลนิธิจอห์นเอฟเคนดัล สมาคมผู้บำเพ็ญประโยชน์ มูลนิธิรักษาความสะอาดและสุขภาพของเด็กนักเรียน สโมสรซอนต้า มูลนิธิหมู่บ้านโสธร สมาคมสตรีนักธุรกิจและวิชาชีพแห่งประเทศไทย และเป็นสมาชิกลูกเสือชาวบ้านด้วย

ในด้านการจัดงานและการจัดประชุมครั้งสำคัญตลอดจนจัดโครงการริเริ่มขององค์การต่างๆ หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ก็มีบทบาทอย่างสำคัญเป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่า ริเริ่มให้มีอาคารทำแขนขาเทียม ขึ้นที่โรงพยาบาลศิริราช ด้วยความช่วยเหลือขององค์การยูนิเซฟ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐, เป็นประธานโครงการก่อสร้างศูนย์บริการเด็กพิการ ปากเกร็ด เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑, ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้ช่วยให้มีโรงเรียนนักกายภาพบำบัดเป็นแห่งแรกในประเทศไทย ที่โรงพยาบาลศิริราช, พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นประธานจัดงานวันคนพิการโลกขึ้นเป็นครั้งแรก ซึ่งได้มีต่อมาจนถึงปัจจุบัน ช่วยให้คนพิการมีความมั่นใจในการดำรงชีวิต และให้ประชาชนเห็นคุณค่าของคนพิการ, พ.ศ. ๒๕๑๐ ด้วยความร่วมมือของประเทศแคนาดาและญี่ปุ่น ได้เป็นประธานริเริ่มให้เด็กทั่วประเทศไทยได้รับการป้องกันโรคโปลิโอครั้งแรกในเมืองไทย

ในด้านต่างประเทศ หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ได้นำเกียรติและชื่อเสียงมาสู่ประเทศและสตรีไทยเป็นอันมาก เนื่องจากได้สร้างสรรคผลงานจนเป็นที่นิยมศรัทธาของบรรดาสตรีชั้นนำชาวต่างประเทศทั่วโลก จะเห็นได้จากการที่นับแต่ พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นต้นมา หม่อมงามจิตต์

ได้รับเลือกเป็นกรรมการระดับรองประธานสภาสตรีระหว่างประเทศ หรือ สภาสตรีโลก มาโดยตลอด จนถึงเป็นประธานสภาสตรีโลก ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๙-๒๕๒๒ นับว่าเป็นคนไทยคนแรก และเป็นคนเอเชียคนที่ ๒ ที่ได้รับเกียรติดังกล่าว ในรอบ ๙๐ ปี ของอายุ สภาสตรีโลกในขณะนั้น และใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ที่ดำรงตำแหน่งประธานสภาสตรีโลกก็ได้ เป็นประธานจัดการประชุมสตรีชนบททั่วโลก และประชุมผู้บริหารที่มีอำนาจตัดสินใจในการ พัฒนาชนบทขึ้นที่กรุงมะนิลา ประเทศฟิลิปปินส์ โดยสภาสตรีโลกเป็นเจ้าภาพ นอกจากนั้น หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ยังได้เป็นผู้แทนรัฐบาลไทย ผู้แทนสตรีไทย ผู้แทนสภาสตรีโลกไป ร่วมการประชุมระหว่างประเทศและร่วมประชุมในองค์การสหประชาชาติตลอดจนองค์การอื่นๆ เป็นจำนวนมาก เช่น เป็นผู้แทนสตรีไทยและรัฐบาลไทย ช่วยร่างกฎบัตรสหประชาชาติว่าด้วยการ ละเว้นกีดกันสตรีในอาชีพต่างๆ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๒๐-๒๕๒๑ เป็นต้น

ผลงานของหม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร มิได้มีเฉพาะในด้านการพัฒนาสตรี การช่วยเหลือ เด็กและการพัฒนาชนบท ตลอดจนการเผยแพร่เกียรติของสตรีไทยในต่างประเทศเท่านั้น หม่อมงามจิตต์ยังเป็นการสำคัญช่วยพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตรสร้างสรรค์ ผลงานด้านวรรณกรรมและด้านสื่อสารมวลชนด้วย กล่าวคือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๙-๒๕๑๑ เป็นบรรณาธิการ หนังสือพิมพ์แสนดาร์ต ซึ่งเป็นหนังสือรายสัปดาห์ภาษาอังกฤษฉบับแรก ของประเทศไทย หนังสือนี้มีวัตถุประสงค์จะเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับเมืองไทยให้ต่างประเทศทั่วโลกรู้จัก และเข้าใจถูกต้องในวัฒนธรรมไทย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๙ ถึง ๒๕๑๑ เป็น บรรณาธิการวารสารยูวกาชาดประเทศไทย, พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๑๑ เป็นเจ้าของและบรรณาธิ การหนังสือ สำหรับผู้หญิง ชื่อ เรวดี, พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๐๙ เป็นเจ้าของและบรรณาธิการ หนังสือ “เยาวชน” เพื่อจัดหาทุนให้เยาวชนต่างจังหวัดได้เข้ามาทัศนศึกษาและเยี่ยมคารวะ บุคคลสำคัญในกรุงเทพฯ งานนี้รัฐบาลได้รับแนวความคิดไปดำเนินการต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน นับว่าเป็นงานพัฒนาเยาวชน ที่ดีโครงการหนึ่ง

หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร อุทิศตนปฏิบัติงานเพื่อส่วนรวมตลอดเวลา โดยมีได้ย่อก็คือ ความยากลำบากหรืออุปสรรคใดๆ โดยที่หม่อมงามจิตต์มีอุปนิสัยใจคอและมีจริยปฏิบัติงดงาม เป็นสตรีที่อ่อนโยนละมุนละไม มีน้ำใจกว้างขวาง มีความจริงใจ เชื้อเพื่อเผื่อแผ่ มุ่งมั่นอยู่ใน การเกื้อกูล และเปี่ยมไปด้วยความเมตตากรุณา และเป็นผู้มีปียวาจาเป็นเบื้องนิจ จึงเป็นที่รัก

ชื่นชอบเคารพนับถือของทุกคนที่ได้รู้จักคบหาสมาคมและร่วมงานด้วย ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ เมื่อประกอบกับความเป็นผู้มีการศึกษาดี มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดตัดสินใจเฉียบขาดและถูกต้องด้วยเหตุผล มีคุณลักษณะของนักพัฒนา มีวิริยะอุตสาหะ และมีขันติธรรมอย่างสูง งานต่างๆ ที่ได้รับเริ่มบุกเบิกก่อตั้ง และร่วมดำเนินงานจึงประสบความสำเร็จเอื้ออำนวยประโยชน์แก่พี่น้องร่วมชาติ และชาวโลกเป็นอันมาก และผลจากความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของหม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ที่ประวัติศาสตร์ของชาติจะต้องจารึกไว้ให้อนุชนของชาติได้ยกย่องสดุดีทุกยุคทุกสมัย ก็คือ ความสำเร็จอย่างยิ่งใหญ่ในการชักนำให้สตรีไทยทุกวงการอาชีพ ตื่นตัวเข้ามาใช้ความรู้ความสามารถ ใช้สติปัญญา กำลังกาย กำลังใจและกำลังทรัพย์ ปฏิบัติงานเป็นสาธารณประโยชน์อย่างกว้างขวาง ทำให้ชาวโลกประจักษ์ในความสามารถของสตรีไทยทั้งในด้านการศึกษา กฎหมาย การปกครอง ธุรกิจ อุตสาหกรรม เศรษฐกิจ และอื่นๆ อีกมาก

หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ทุ่มเทอุทิศตนปฏิบัติงานตราบจนวาระสุดท้ายของชีวิต แม้ขณะที่เจ็บป่วยรักษาตัวอยู่ ณ โรงพยาบาล ก็ยังมีได้หยุดยั้งที่จะบำเพ็ญประโยชน์ ดังปรากฏว่าหม่อมงามจิตต์ ได้ชักชวนให้ญาติ มิตรสหาย เปลี่ยนค่านิยม สละทรัพย์สินที่จะใช้จ่ายเป็นค่าดอกไม้และของเยี่ยมท่าน บริจาคเป็นทุนการศึกษาของเยาวชนในชนบทแทน ได้รับเงินกว่าหนึ่งแสนบาท สมทบทุนมูลนิธิร่วมจิตต์น้อมเกล้าฯ โดยตั้งเป็นกองทุนพัฒนาอาชีพของเยาวชนในหมู่บ้านต่างๆ ให้มีวิชาชีพตรงตามความต้องการของหมู่บ้าน

หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร เป็นสตรีที่ได้ประกอบคุณงามความดีไว้แก่บ้านเมืองและพี่น้องประชาชนชาวไทยอย่างใหญ่หลวง นอกจากจะได้รับเกียรติเฉพาะตนเองและครอบครัววงศ์ตระกูลของท่านแล้ว ผลงานและเกียรติคุณของท่านยังมีส่วนสำคัญส่งเสริมสถานภาพและเกียรติของสตรีให้เป็นที่ยอมรับในสังคมประเทศไทยและนานาชาติทั่วโลก ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายในชั้น ทูตยจุลจอมเกล้าวิเศษ พร้อมเครื่องยศ ซึ่งเป็นเกียรติสูงสุดที่สตรีไทยจะพึงได้รับ รวมทั้งได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ ในสาขาสังคมสงเคราะห์ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ ด้วย

หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๖ แม้ว่าชีวิตของหม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร จะล่วงลับไปแล้ว แต่ผลงานของท่านยังดำรงคงอยู่ มีผู้สืบทอดปณิธานดำเนินงานอันเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองและสังคมไทยตลอดมาอย่างมั่นคง หม่อมงามจิตต์ บุรฉัตร จึงเป็นบุคคลที่ควรยกย่อง เทิดทูนเกียรติคุณตลอดไป *

นางเยื่อน ภาณุทัต

พันธุ์หญิงคุณหญิง ผะอบ ไปชะกฤษณะ เรียบเรียง

ในบรรดาครูผู้มีความเชี่ยวชาญในวิชาด้านประณีต-
ศิลป์และการบ้านการเรือนตามแบบแผนขนบธรรมเนียม
โบราณ และประดิษฐ์คิดค้นแบบใหม่ให้สอดคล้องกับ
วัฒนธรรมไว้ตามกาลเวลา ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน
ทั้งยังได้ถ่ายทอดวิชาให้ศิษยานุศิษย์ทั้งในและนอกประเทศ
เป็นเวลายาวนานถึงห้ารัชกาล ท่านผู้นั้นเป็นที่รู้จักกันใน
นามของ “อาจารย์เยื่อน ภาณุทัต” บทความนี้จะขอเรียก
ท่านว่า “อาจารย์เยื่อน ภาณุทัต”

อาจารย์เยื่อน ภานุทัต เป็นบุตรนายยิ้ม ศาตะมาน และนางสุดสวาสดี เมื่อยังเยาว์ ท่านเจ้าอาวาสวัดจักรวรรดิราชาวาส ได้ทำนายโชคชะตาไว้ว่าชะตาแรงจะอยู่กับบิดามารดา ไม่ได้ พระยาอภัยนริศกามาตย์ พี่ชายใหญ่ของมารดาจึงรับเป็นบุตรบุญธรรม เมื่อมีพระรชกำหนดให้ใช้นามสกุลจึงได้ใช้นามสกุล “ภานุทัต” ของลุง

สมัยที่อาจารย์เยื่อนยังเป็นเด็กได้อยู่กับบิดามารดาที่บ้านของยาย สมัยนั้นครอบครัวไทยยังอยู่ในลักษณะที่มีอุตสาหกรรมภายในบ้านหารายได้เพิ่มพูน เพื่อสร้างหลักฐานที่มั่นคง ยายของท่านเป็นผู้ที่มีความสามารถในวิชาการประกอบอาหารทั้งความหวานและงานช่างอาจารย์เยื่อนอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่มีอุตสาหกรรมภายในบ้าน ทั้งยังเป็นคนช่างสังเกตจดจำและลงมือทดลองด้วยตนเอง จึงได้รับความรู้พื้นฐานวิชาการช่าง การเรือนและสามารถหารายได้มาแต่เยาว์ ข้อนี้จึงเป็นเหตุให้ท่านไม่ยอมเรียนหนังสือเกรงจะเสียรายได้ ด้วยคิดว่าวิชาหนังสือนั้นทำงานไปเรียนไปก็ไม่ได้ ด้วยความพยายามของท่านและด้วยการฝึกฝนด้วยตนเอง จึงทำให้ท่านมีความรู้ในวิชาหนังสือและวิชาเลขแบบชาวบ้าน

เมื่อบิดาถึงแก่กรรม อาจารย์เยื่อนอายุประมาณ ๘ ขวบ พระยาอภัยนริศกามาตย์ได้มารับไปอยู่ด้วยที่บ้าน พระยาอภัยนริศกามาตย์เป็นจางวางกรมพระราชพิธีในพระราชสำนัก และกรมสนมพลเรือนผู้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจารย์เยื่อนจึงได้มีโอกาสศึกษาจารีตประเพณีและศิลปกรรมในราชสำนักอันจัดเป็นงานชั้นสูงสุด และได้แสดงฝีมือให้ปรากฏตั้งแต่อายุยังน้อย

พระยาอภัยนริศกามาตย์นั้นยังเป็นที่โปรดปรานของเจ้านายฝ่ายในด้วย เมื่อมีงานที่ในพระบรมมหาราชวัง อาจารย์เยื่อนก็จะถูกส่งตัวไปรับใช้ในพระบรมมหาราชวัง จึงทำให้ได้รู้ได้เห็นและได้ฟังสิ่งต่างๆ มากมาย (โดยอาศัยสิ่งสำเร็จรูปต่างๆ เป็นครู) เริ่มด้วยงานดอกไม้สด ดอกไม้แห้ง งานใบตอง จนอายุ ๑๓ ปี จึงได้เรียนวิชาปักต่างๆ เมื่อเห็นความสามารถของอาจารย์เยื่อนในวิชาช่าง พระยาอภัยนริศฯ จึงได้เชิญพระศรีเทพฯ ซึ่งมีฝีมือเป็นเลิศในวิชาแกะสลักมาสอนอาจารย์เยื่อนวันละหนึ่งชั่วโมงวันวันอาทิตย์ อาจารย์เยื่อน จึงมีความชำนาญ ในด้านแกะสลักผัก ผลไม้ รวมทั้งการแทงหยวกซึ่งเป็นงานของชายด้วย

อาจารย์เยื่อนอยู่กับพระยาอภัยนริศกามาตย์ได้ ๘ ปี ได้รับความรู้เกี่ยวกับประเพณี

โบราณทั้งงานหลวงงานราษฎร์มากมาย แต่ด้วยความไม่ปรองดองในครอบครัว มีความไม่สบายใจ จึงลากลับไปอยู่กับมารดา ขณะนั้นตั้งร้านขายอาหารอยู่ที่เวียงนครเขมมและได้พบกับ ม.ล.ผ่อง พนมวัน ซึ่งอยู่ใกล้กัน ท่านต้องแต่งงานกับ ม.ล.ผ่อง ด้วยความเห็นชอบของผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย เมื่อแต่งงานแล้วได้ย้ายไปอยู่ที่บ้านหม่อมทศทิศลีลา (ม.ร.ว.ผิวก พนมวัน) บิดาของ ม.ล.ผ่อง ในวังใหญ่ คือวังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ต้นสกุล พนมวัน ณ อยุธยา ขณะที่อยู่ในวังใหญ่ได้เป็นผู้ควบคุมงานฝีมือที่รับมาจากพระบรมมหาราชวังหลายครั้ง เป็นที่เลื่องลือในฝีมือการปักและงานดอกไม้ใบตอง

เมื่อแต่งงานได้ ๑๔ ปี ก็ได้แยกทางกันกับ ม.ล.ผ่อง พนมวัน ขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงกิตติบดี เพราะมีความเห็นไม่ตรงกัน มีบุตรชาย ๓ คน บุตรหญิง ๓ คน อาจารย์เยื่อนก็ได้ยี้ดงานฝีมือเป็นอาชีพตลอดมา

หลังจากนั้น ๘ ปี ได้เดินทางไปเยี่ยมน้องชาย หลวงสุทิมณฑนฤนาถ (ประณต ศาตะมาน) ซึ่งเป็นผู้พิพากษาอยู่ที่ระนอง น้องชายแนะนำให้ไปปิ้ง มีเพื่อนที่เป็นคนไทยอยู่ที่นั่น เมื่อท่องเที่ยวไปในปิ้งได้เห็นชาวปิ้งนิยมตกแต่งบ้านด้วยดอกไม้แห้ง จึงคิดทำดอกไม้ประดิษฐ์ขาย ได้เข้าบ้านแล้วทำดอกไม้ชนิดต่างๆ และตัดเสื้อสำเร็จรูปส่งตามร้านต่างๆ เป็นที่นิยมกันมากทำให้ได้รายได้ดี แต่อยู่ได้ ๓ ปีก็คิดจะมาตั้งร้านหรือตั้งโรงเรียนสอนที่เมืองไทย

เมื่อกลับมาแล้วยังไม่ทันจะเปิดร้าน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (พระยาสราสน์ประพันธ์) ตั้งโรงเรียนการเรือน ได้ทราบว่าคุณอาจารย์เยื่อนเป็นผู้มีความสามารถในวิชาช่างสตรี ได้ขอให้อาจารย์นิล บรรณสิทธิวรสาสน์ เพื่อนรักของอาจารย์เยื่อนมาขอให้อาจารย์เยื่อนสอนวิชาช่างสตรี อาจารย์ก็รับแต่ขอรับรองว่าถ้าต้องการขอลาออกก็ให้ออกได้ทันทีเมื่อใจไม่สมัคร ทั้งนี้เพราะอาจารย์สนองประสงค์ด้วยใจรักจะสอน

อาจารย์เยื่อนเริ่มเข้ารับราชการในโรงเรียนการเรือนเมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ การทำงานในโรงเรียนการเรือนไม่ราบรื่นตั้งแต่แรก เพราะความเห็นไม่ตรงกันกับผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ ผู้ซึ่งมองความสามารถตามวุฒิและมุ่งทฤษฎีเป็นสำคัญ ได้รับคำสั่งให้เขียนตำราประมวลการสอน อาจารย์เยื่อน เห็นว่าวิชาช่างนั้นการปฏิบัติสำคัญ เมื่อ

การทำงานไม่เป็นไปตามที่คาดหวัง จึงขอลาไปดูงานที่ประเทศญี่ปุ่น เพื่อจะได้นำวิชาที่ไม่ถนัด คือวิชาชักฟอกเสื้อผ้าที่ถูกใช้ให้สอนมาใช้ให้เป็นประโยชน์ เมื่อกลับมาชักว่ากำหนดจึงถูกตำหนิว่าละทิ้งหน้าที่ อาจารย์จึงขอลาออก

อาจารย์เยื่อนได้ตั้งโรงเรียนการช่างสตรีใช้ชื่อว่า “สตรีภาณุทัต” เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่สกุล “ภาณุทัต” ตามที่ท่านได้เคยสัญญาไว้กับพระยาอภัยนันทริการมาตย์ เริ่มแต่เป็นโรงเรียนเล็กๆ ที่ หลัง วาย เอ็ม ซี เอ อาจารย์เยื่อนได้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจ กำลังปัญญาและกำลังทรัพย์อย่างเต็มที่ เพราะตั้งใจจะให้โรงเรียนนี้เป็นแหล่งวิชาการช่างสตรี โรงเรียนได้ขยายขึ้นตามจำนวนนักเรียน ต้องย้ายสถานที่ถึงสามครั้ง ครั้งสุดท้ายมาอยู่ที่วังบูรพา ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช โรงเรียนได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว และได้รับการรับรองวิทยฐานะจากกระทรวงศึกษาธิการ ในสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง โรงเรียน “สตรีภาณุทัต” เป็นโรงเรียนการช่างสตรีที่ได้รับความนิยมมาก ชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีในวงการของการช่างสตรี แต่ในที่สุดโรงเรียน “สตรีภาณุทัต” วังบูรพา ก็เป็นอันต้องล้มเลิกไป ด้วยทางราชการต้องการสถานที่ไปใช้เป็น “โรงเรียนพลศึกษาการพระนคร” “โรงเรียนสตรีภาณุทัต” จึงเหลือแต่ชื่อฝากไว้กับกระทรวงศึกษาธิการ

หลังจากเลิกกิจการโรงเรียน “สตรีภาณุทัต” แล้ว ก็ได้รับเชิญไปสอนพิเศษที่วิทยาลัยครูสวนสุนันทา วิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ โรงเรียนสายปัญญา ฯลฯ บางทีก็ไปอบรมครูที่โรงเรียนในส่วนภูมิภาค หรืออบรมครูส่วนภูมิภาคที่กรุงเทพฯ อาจารย์เยื่อนได้รับเชิญเป็นกรรมการสำนักวัฒนธรรมหญิง แผนกวัฒนธรรม ของสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ (ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง) เมื่อสภาวัฒนธรรมฯ เลิกล้มไปก็ได้รับเชิญเป็นกรรมการสโมสรวัฒนธรรมหญิงตลอดมา นอกจากนั้นท่านยังได้รับเชิญเป็นกรรมการตัดสินในงานประกวดงานฝีมือต่างๆ จนท่านไม่สามารถจะไปได้

ในชีวิตของอาจารย์เยื่อนได้เดินทางออกนอกประเทศถึง ๓ ครั้ง ในสมัยนั้นการเดินทางออกนอกประเทศสำหรับสตรียังมีน้อยคนมาก ครั้งแรกไปปีนังและสิงคโปร์ ครั้งที่สองไปญี่ปุ่นครั้งที่ ๓ ได้เดินทางไปประเทศเขมร เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้เคยไปสอนวิชาปักเครื่องเขิน ละคร แก่ข้าราชการในราชสำนักเขมรเป็นเวลา ๔ ปี จนเกิดความผันผวนทางการเมือง มีการปิดพรมแดนไทย-เขมร อาจารย์เยื่อนจึงกลับประเทศไทย

ทุกครั้งที่อาจารย์เยื่อนออกเดินทางออกนอกประเทศ อาจารย์ได้นำวิชาที่มีติดตัวแทน อารมณ์มีค่า ทำให้ท่านได้รับความสะดวกสบาย และยังได้เผยแพร่ความสามารถของคนไทย ไปเผยแพร่ให้ต่างชาติได้พบได้เห็น มีครั้งเดียวเท่านั้นที่อาจารย์เป็นฝ่ายได้รับความรู้ใหม่ คือ ที่ประเทศญี่ปุ่น อาจารย์เยื่อนได้วิธีตัดเย็บเครื่องรัดรูปชั้นในที่เรียกว่า สเตย์ และวิธีตัดเย็บ เสื้อนอกของผู้ชาย โดยวิธีนำตัวอย่างมาเลาะ แล้วดัดแปลงวิธีตัดเย็บให้เข้ากับคนไทย

เมื่อกลับจากเขมรแล้ว อาจารย์เยื่อนก็ยังได้รับเชิญไปสอนตามสถานศึกษาต่างๆ และเป็นทีที่ทราบกันแล้วว่าได้เคยรับเชิญไปสอนวิชาการฝีมือและประดิษฐ์ศิลปงานใบตองและ แกะสลักผักผลไม้ ถวายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนราชกัญญา ที่โรงเรียน จิตรลดาอีกด้วย

อาจารย์เยื่อนมีความสามารถหลายด้าน ที่มีชื่อเสียงมากก็คืองานปัก ซึ่งอาจารย์ถือเป็นอาชีพ และงานเครื่องใบตอง งานแกะสลักผักผลไม้ คิดประจําใจในการทำงานช่างของท่านก็คือเรียนให้รู้จริง ประณีต สะอาด และต้องมีไหวพริบ ช่างสังเกต และรู้จักพลิกแพลง จากที่ร่ำเรียนมา ข้อสุดท้ายนี้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้งานฝีมือของอาจารย์เยื่อนหาผู้มีฝีมือ เทียบได้ยาก ท่านเองก็ได้หวังวิชา สอนให้ตามความรัก ความสนใจ ความสามารถของแต่ละคน

งานปัก ของอาจารย์เยื่อน มีทั้งปักไหม ปักดิน เลื่อม ปักทองแล่ง หักทองขวาง งานสำคัญที่ท่านได้มีโอกาสทำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชก็คือเป็นผู้ควบคุมปักม่านบังเพลิง ในงานพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหัวหน้างานปักเครื่องตกแต่งที่ใช้ตกแต่งบนพระที่นั่งจักรี ในงานพระบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้มีโอกาสปักและชุบพื้นฉลองพระองค์ครุย กรองทอง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมัยประชาธิปไตย ปักดวงตราปฐมจุลจอมเกล้าจำลอง สำหรับเสื้อครุยประธาน รัฐสภา สมัยพลเอกหลวงสุทธินาถนกร ซึ่งได้ใช้ต่อมาอีกหลายสมัย ปักธงประจำกองทัพเรือ เมื่อโรงเรียนสตรีภาณุทัตเพิ่งตั้งใหม่ๆ ได้เงินเป็นทุนสร้างตู้ให้โรงเรียน ต่อมาก็ได้รับปักธงให้ กองทัพอากาศด้วย งานชิ้นสุดท้ายที่อาจารย์เยื่อนได้ฝากฝีมือไว้เมื่ออายุ ๘๙ ปี ก็คือ

ผ้าหม่นนางของ ม.ร.ว.รศมี นันทาภิวัฒน์ (สกุลเดิม ดิศกุล) ซึ่งแสดงเป็นนางศุภรปนาตัวแปลงในวันวิศ ญ วังปลายเนิน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สด็จทอดพระเนตร นายจักรพันธ์ ไปษยกฤต เป็นผู้ออกแบบ นายจักรพันธ์ ไปษยกฤต จึงได้เป็นศิษย์รุ่นสุดท้ายของท่าน ท่านหัดให้ปักไป ขณะที่ไปดูท่านปักตามลวดลาย

งานเครื่องใบตองและเครื่องสดต่างๆ

อาจารย์ท่านมีความชำนาญในเรื่องงานใบตองมาตั้งแต่รับใช้อยู่ในพระบรมมหาราชวัง เริ่มแต่การทำกระทงดอกไม้ในวันพระราชพิธีกาลานุกาล ทำบายศรีจัดดอกไม้พาน ดอกไม้ชวด ท่านจึงชำนาญงานดอกไม้ใบตองตามแบบโบราณ แต่ที่ท่านมีชื่อเสียงมากในภายหลังก็คือการประดิษฐ์งานใบตอง ซึ่งต่อมาท่านได้นำวัสดุธรรมชาติอื่นๆ มาดัดแปลงด้วย เช่น ยอดตาล ยอดมะพร้าว (ใบตาลอ่อน ใบมะพร้าวอ่อน) ใบลานฯ มาแทนใบตอง ในเมื่อใบตองอาจเหี่ยวเร็ว หรือในที่ที่หาใบตองไม่ได้ อาจารย์เยื้องได้ประดิษฐ์ใบตองเป็นภาชนะต่างๆ เช่น จาน โถ ถาด พาน แจกัน ฯลฯ แทนภาชนะที่เป็นแก้วหรือโลหะซึ่งหนัก นับได้ว่าอาจารย์เยื้องท่านนำวัสดุตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์หลายอย่างที่คุณอื่นยังไม่เคยทำ แม้แต่ของใช้เล็กๆ น้อยๆ เช่น กระทงใส่อาหารไปทางไกล ซึ่งเดี๋ยวนี้ใช้โฟมจนเกิดเป็นปัญหามลพิษ เพราะทำลายไม่ได้ กระทงของท่านใช้ใบมะพร้าวสานมีฝาครอบใช้ได้ดีถ้าในปัจจุบันนี้จะคิดหาวิธีนำวัสดุธรรมชาติมาใช้บ้างก็ไม่สายจนเกินไป ช่วยกันเก็บต้นไม้ไว้ใช้ส่วนต่างๆ มาเป็นประโยชน์ตามที่เคยใช้กันมาดัดแปลงให้สะดวกขึ้น หรือถ้าจะพูดถึงความสวยงามงานประดิษฐ์ตกแต่งวัสดุธรรมชาติก็ยังใช้ได้ดี ดังที่อาจารย์เยื้องได้เคยทำทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เมื่อตามเสด็จไปประทับที่หาดเจ้าสำราญ

ในครั้งนั้นอาจารย์เยื้องมีหน้าที่จัดโต๊ะเสวยวันละสองเวลา ส่วนห้องอื่นๆ นั้นเป็นผู้ควบคุมงาน ได้ใช้ของท้องถิ่นให้เป็นประโยชน์ ไม่ต้องหมดเปลืองที่จะต้องส่งออกไปจากกรุงเทพฯ จึงได้ดอกไม้ธรรมาในท้องถิ่นนั้น ปักลงในภาชนะที่สานด้วยใบตาลอ่อนๆ เป็นรูปต่างๆ เป็นที่โปรดปรานมาก ประทับอยู่ ๒ เดือน อาจารย์เยื้องคิดแบบต่างๆ ถึง ๑๒๐ อย่าง

ในครั้งที่มีการเปิดประตูน้ำท่าหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

เสด็จเป็นประธาน อาจารย์เยือนได้จัดทำพานพระศรี และเครื่องในพานพระศรีทั้งหมดด้วยใบตอง ทั้งสองพระองค์ทรงโปรดให้ขอไว้เป็นตัวอย่างให้ข้าหลวงหัดทำ

อาจารย์เยือนได้แสดงฝีมืองานดอกไม้ใบตองอีกหลายครั้ง และได้เขียนตำราเป็นตัวอย่างไว้ทั้งที่เป็นแบบโบราณที่เคยใช้กันมา เช่น กระทรงรูปต่างๆ และบายศรีฯ ที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่ และให้ลูกศิษย์ที่มีฝีมือเป็นที่ไว้วางใจของอาจารย์จัดทำสืบทอดมา ด้วยเหตุที่การถ่ายรูปประกอบในปัจจุบันอาจกล่าวได้ว่าเจริญขึ้นมาก ช่วยให้การถ่ายทอดวิชาช่างง่ายขึ้น จึงทำให้วิชาช่างซึ่งต้องหนักในทางปฏิบัติ จะใช้แต่คำอธิบายอย่างเดียวไม่ได้ ตำรางานดอกไม้ใบตองทั้งหลาย อาจกล่าวได้ว่ามีต้นฉบับมาจากอาจารย์เยือนก็ว่าได้

ส่วนงานแกะสลักผักผลไม้และงานประดิษฐ์ต่างๆ นั้น ท่านก็ได้แสดงความสามารถมาตั้งแต่ยังเด็ก ดังเมื่อคราวประดิษฐ์หน้าข้าวเหนียวด้วยเมล็ดถั่วงาเป็น ตัวอักษรพระนามาภิไธยย่อ ส.ผ. ได้พระมงกุฎครอบให้พนักงานทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ ๕ และแกะใบพระกระยาด้วยฟักทองในงานสลากภัตของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ งานของกระทรวงเกษตรธิการ ทำตรากระทรวงเป็นรูปพญานาคพ่นน้ำ ด้วยผักและผลไม้ และครั้งที่สำคัญก็คือเมื่อครั้งสมเด็จพระราชินีอลิซาเบธ แห่งประเทศอังกฤษ เสด็จเยือนประเทศไทย อาจารย์เยือนได้มีโอกาสแสดงฝีมือแกะสลักผลไม้ตั้งเครื่องเสวย

อาจารย์เยือนมีงานอดิเรกซึ่งไม่มีใครนึกถึงว่าผู้ที่รักวิชาประณีตศิลป์จะรักวิชาหนังสือไปด้วยทั้งที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมาจากไหนเลยงานนั้นก็คืองานเขียนสารคดีทั้งนี้เพราะอาจารย์รักวิชาหนังสือและวรรณคดีไทยมาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ทั้งมีความสังเกต จดจำเรื่องราวและเหตุการณ์ต่างๆ จึงทำให้งานเขียนของท่านน่าอ่าน และยังแฝงไว้ซึ่งความรู้รอบตัวเรื่องราวที่เกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ ด้วย แม้จะเป็นสารคดีเชิงวิชาแม่บ้านการเรือนก็ตาม อาจารย์ได้เริ่มเขียนสารคดีลงหนังสือพิมพ์ไทย-ไท ตั้งแต่ยังเป็นอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนภาณุทัต เพราะบรรณาธิการขอเรื่องมา ขณะนั้นอาจารย์ยังเป็นกรรมการสมาคมชาวปักกิ่งได้ สมาคมชาวอีสาน และสมาคมไทย-ญี่ปุ่น ได้เขียนบทความพิเศษไว้ให้ หนังสือพิมพ์ไทย-ไท ต่อมาได้มีโอกาสเขียนลงหนังสือพิมพ์ประชาชาติ ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ จนพระองค์ทรงแปลกพระทัยที่อาจารย์ทำได้ ทำงานได้ดีทั้งงานฝีมือและงานเขียน

อาจารย์เยื่อนเป็นผู้ที่เคร่งครัดในพระพุทธศาสนาทั้งด้านปฏิบัติทางจิตใจและในด้านวัตถุ แม้ท่านจะมีความสามารถพิเศษและมีฝีมือเป็นเลิศ เป็นที่สรรเสริญในทางโลก แต่ก็หนีกรรมดาของมนุษย์ในทางธรรมไปไม่ได้ เมื่อมีสุขก็ต้องมีทุกข์ ทั้งนี้ก็เพราะอาจารย์เยื่อน มีความเชื่อมั่นในตัวเองสูง แต่ความเห็นของท่านสวนทางค่านิยมของคนส่วนมาก จึงต้องประสบเคราะห์กรรม ด้วยอำนาจจิตที่เข้มแข็งของท่านยึดธรรมะในพระพุทธศาสนาเป็นที่ตั้งจึงผ่านพ้นมาได้ด้วยดี

ในด้านวัตถุท่านก็ได้บริจาคทรัพย์ทุนบำรุงวัดมหาธาตุซึ่งเป็นวัดที่พระยาอภัยพันตรีกามาตย์ ได้เคยอุปถัมภ์มา อาจารย์เยื่อนได้ตั้งทุนมูลนิธิ “ภาณุทัต” จากรายได้ที่ท่านได้รับจากการทำงานช่าง มาตั้งเป็นมูลนิธิเก็บดอกผล ถวายภัตตาหารพระภิกษุสงฆ์ และบำรุงเสนาสนะของวัดมหาธาตุ และยังมีวัดอื่นๆ อีก ที่อยู่นอกประเทศก็มีวัดไทย ณ มณฑลยวัน มหาวีหาร ประเทศอินเดีย อาจารย์เยื่อนและศิษย์ได้สร้างกุฏิเจ้าอาวาส ใส่ชื่อว่า “ภาณุทัต” อาจารย์เยื่อนได้ทำตามสัญญาที่ให้ไว้กับลุงของท่านครบถ้วน และยังทำปณิกรรมให้ตั้งมูลนิธิชื่อของท่าน เก็บดอกผล บำรุงพระศาสนา และโรงพยาบาล

อาจารย์เยื่อนได้ฝากชื่อไว้ในวิชาประณีตศิลป์ด้านการบ้านการเรือน และได้ทำงานสำคัญมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชจนถึงสมัยประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ ท่านเทอดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์ไว้อย่างสูงยิ่ง เมื่อยังทำงานในโรงเรียนอยู่ก็ได้ประดิษฐ์ของทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ในนามของโรงเรียนนั้นทุกปีเรามีได้ขาดจนไม่สามารถจะทำได้ ในด้านการสอนก็มีศิษยานุศิษย์มากมายทั้งในประเทศและนอกประเทศ เป็นครูมาตลอดชีวิต รักศิษย์เหมือนลูกหลาน ทำงานมิได้เห็นแก่ลาภยศ หวังเพียงให้วิชาที่แสนรักปรากฏอยู่ชั่วกาลนาน

อาจารย์เยื่อนได้ผ่านรสมรสในชีวิตมาตั้งแต่ชีวิตวัยเยาว์ ชีวิตครอบครัว และชีวิตการทำราชการ แต่ท่านก็มีได้วันไหน ด้วยท่านได้ยึดมั่นในพระพุทธศาสนาและถือเป็นคติประจำใจตลอดมา ด้วยคุณความดีและความสามารถเฉพาะตัวซึ่งยังหาผู้เสมอเหมือนมิได้ จึงทำให้ท่านผ่านพ้นอุปสรรค และประสบความสำเร็จ ความสุข ในชีวิตบ้านปลาย พรุ่งพร้อมไปด้วยผู้ที่รักชอบพอ นิยมชมชื่นและสรรเสริญ ท่านจึงมีชีวิตยืนยาวมาถึง ๙๕ ปีเศษ และได้

จากโลกไปอย่างสงบ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๙ ผลงานประณีตศิลป์และวิชาการ
เรือนของกุลสตรีไทย ที่ท่านได้มอบไว้ อันเป็นเครื่องแสดงความเจริญของวัฒนธรรมไทย
ให้ปรากฏแก่ชาวไทยและชาวโลกตลอดไป *

นางเจริญ พาทย์โกศล

นางเจริญ พาทย์โกศล

นางเจริญ พาทย์โกศล

นายประพัฒน์ ตรีณรงค์ เรียบเรียง

วันนี้ขอนำชีวประวัติและผลงานของศิลปินสตรีสำคัญคนหนึ่งของไทยมาเสนอท่าน คือ นางเจริญ พาทย์โกศล เพราะท่านผู้นี้มีบทบาทอย่างสำคัญทั้งในด้านคีตศิลป์และนาฏศิลป์ ตลอดจนได้ใช้ความรู้ของท่านให้เป็นประโยชน์แก่วงการดนตรีและการละครของไทยเป็นอย่างดี ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากพระนิพนธ์ตอนหนึ่งของหม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเล่าไว้ในเรื่องประวัติของ นางเจริญ พาทย์โกศล ว่า “เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ยังมีพระชนม์อยู่นั้น หากมีพระธุระสิ่งใดเกี่ยวกับการขับร้องและบทละครเก่าๆ เช่น เมื่อครั้งทรงตรวจชำระต้นฉบับบทละครดึกดำบรรพ์ เป็นต้น ก็มักเสด็จไปปรึกษาหารือทบทวนความทรงจำกับแม่เจริญ ที่บ้านหลังวัดกัลยาณมิตรเนืองๆ และตรัสชมเชยอยู่เสมอว่า แม่เจริญเป็นผู้มีความจำแม่นยำ สามารถจดจำบทร้องลำนำและเรื่องต่างๆ ทางแผนกนี้ไว้ได้มาก แม้ในภายหลังนี้ เมื่อข้าพเจ้าอยากทราบสิ่งใด ไปสอบถามจากแม่เจริญก็ยังไม่หลงใหล ชี้แจงให้ได้รับความรู้กว้างขวางขึ้นมิใช่น้อย เมื่อถึงแก่กรรมจึงเสียดายนัก”

นางเจริญ พาทย์โกสัล เป็นบุตรคนที่ ๖ ของ นายชื่น และ นางแห่ รุ่งเจริญ เกิดเมื่อวันจันทร์ เดือน ๘ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ ที่บ้านตำบลบางเชือกหนัง อำเภอบางขุนศรีซึ่งปัจจุบันเป็นเขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร ฝั่งธนบุรี เมื่อมีอายุ ๑๐ ปี ได้ติดตามหม่อมตลับ ผู้ซึ่งเป็นพี่ลูกของป้า เข้าไปอยู่ในวังของพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดรุณคดีฤทธิ ผู้บัญชาการกรมพระอัครราชและกรมมหรสพ ตำบลบ้านหม้อ เขตราชบุรณะ ฝั่งพระนคร ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่าวังบ้านหม้อ เมื่อพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดรุณคดีฤทธิสิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ วังตกเป็นของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ผู้เป็นพระโอรส นางเจริญ พาทย์โกสัล ขณะนั้นยังเป็นเด็กไว้ผมจุก ได้ฝึกหัดขับร้องและฟ้อนรำอยู่ที่วังนี้ โดยเป็นศิษย์ของหม่อมเปรมในพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดรุณคดีฤทธิ หม่อมเปรมเป็นครูสอนขับร้องคนสำคัญในวังนี้ ท่านสืบทอดการขับร้องเพลงละครมาจากเจ้าจอมมารดาศิลา ในรัชกาลที่ ๒ นอกจากนี้ นางเจริญ พาทย์โกสัล ยังได้เป็นศิษย์ฝึกหัดดนตรีของหลวงเสนาะดุริยางค์ (ทองดี พงษ์ทองดี) อีกท่านหนึ่งด้วย

ประสบการณ์ในวังบ้านหม้ออันเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรมทางดนตรีและนาฏศิลป์ สืบเนื่องกันมา ตั้งแต่ท่านเจ้าของวังองค์แรก คือ พระองค์เจ้าชายกุญชร กรมพระพิทักษเทเวศร์ จนถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์นั้น ทำให้นางเจริญ พาทย์โกสัล เป็นศิลปินคนสำคัญอย่างยิ่งคนหนึ่งในเวลาต่อมา กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ และทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการ กรมยุทธนาธิการ มีพระดำริรวบรวมทหารบกและทหารเรือที่มีความรู้ทางศิลปดนตรีมาจัดตั้งเป็นวงดุริยางค์ทหารขึ้น และได้ทรงมอบให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งขณะนั้นทรงเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ในกรมยุทธนาธิการ เป็นผู้อำนวยการฝึกซ้อมเล่นแบบคอนเสิร์ตของฝรั่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงขอความร่วมมือจากเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ โดยให้คัดเลือกส่งนักร้องหญิงมาร้องสมทบร่วมวงกับทหาร เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์คัดส่งมาถวาย ๑๔ คน สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงคัดเลือกขึ้นเป็นต้นเสียง ๓ คน โดยมี นางเจริญ พาทย์โกสัล ด้วยคนหนึ่งทั้งๆ ที่ขณะนั้นยังเป็นเด็กไว้ผมจุกมีอายุเพียง ๑๒ ปีเท่านั้น นักร้องต้นเสียง ๓ คนนี้มีเสียงไพเราะ สมพระประสงค์ พระองค์ทรงสั่งสอนติเตียนและแก้ไขจนเป็นที่พึงพอพระทัย ต่อมาคอนเสิร์ต

ของวงดุริยางค์ทหารก็ได้บรรเลงถวายหน้าที่นั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่หน้าศาลว่าการกรมยุทธนาธิการหรือศาลว่าการกระทรวงกลาโหมปัจจุบัน ในการเลี้ยงงานเฉลิมพระชนมพรรษาเมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑ ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกที่จัดการบรรเลงดนตรีไทยแบบคอนเสิร์ต ผลของการจัดการบรรเลงดนตรีไทยแบบคอนเสิร์ตครั้งนี้ได้รับความนิยมน้อยอย่างแพร่หลายในเวลาต่อมาเสร็จงานแล้ว หม่อมเพ็ญ ในพระองค์เจ้าสิงหนาทราชวงศ์ฤทธิ และหม่อมสุด ผู้เป็นน้องของหม่อมเพ็ญ และเป็นมารดาของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ได้มีเมตตาจัดทำพิธิโกนจุให้ที่วังบ้านหม้อ ชื่อเสียงของ นางเจริญ พาทย์โกสัล ก็เริ่มเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายสนใจครูบาอาจารย์ที่ได้คาดหวังไว้ และเป็นนักร้องประจำวงของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ซึ่งจะขาดเสียมิได้ ดังจะเห็นได้จากที่หม่อมเจ้าหญิงดวงจิต จิตรพงศ์ ทรงเล่าไว้อีกตอนหนึ่งว่า “แม่เจริญยังได้เป็นต้นเสียงไปขับร้องในงานใหญ่ๆ ในสมัยนั้น เป็นต้นว่า งานขึ้นตำหนัก งานวันประสูติ และงานสมโภชเจ้านายรับพระสุพรรณบัตร และการเสด็จกลับจากยุโรป รวมทั้งงานต้อนรับแขกเมืองอื่นๆ ด้วยทุกครั้ง”

งานต้อนรับแขกเมืองสำคัญๆ ที่ นางเจริญ พาทย์โกสัล ต้องเข้าเป็นต้นเสียงขับร้องในสมัยนั้นก็คืองานต้อนรับชาวรัสเซียแห่งรัสเซีย ที่พระราชวังบางปะอิน พ.ศ. ๒๔๓๓ งานต้อนรับเจ้าฝรั่ง เคานต์ ออฟ ตูริน แห่งอิตาลี ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และที่ตำบลหนองบัว พ.ศ. ๒๔๔๑ งานต้อนรับ มร.ดูแมร์ ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน และงานต้อนรับเจ้าเฮนรีแห่งปรัสเซีย ซึ่งทั้งสองงานนี้จัดขึ้นที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ งานที่จัดขึ้นต้อนรับแขกเมืองสำคัญในรัชกาลที่ ๕ ดังกล่าวนั้น มีเกียรติประวัติเกิดแก่วงการเพลงไทยและนางเจริญ พาทย์โกสัล ที่ได้รับการบันทึกไว้ก็คือ งานต้อนรับเคานต์ ออฟ ตูริน แห่งอิตาลี ด้วยมีกระแสพระราชดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ จัดคอนเสิร์ตบรรเลงเพลงไทยต้อนรับ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงช่วยอำนวยความสะดวก ซึ่งพระองค์ท่านทรงรับทั้งการนิพนธ์เพลงดับเรื่องรามเกียรติ์ชุดนางลอยขึ้นฝึกซ้อม และทรงเลือกนักร้องนักดนตรีของกรมมหรสพสมทบกับของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ร่วมกันบรรเลงที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ครั้งนี้ก็นับว่าเป็นครั้งแรกของการจัดให้มีการบรรเลงเพลงไทยเป็นเรื่องเดียวติดต่อกันโดยตลอด เมื่อการบรรเลงสิ้นสุดลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำเคานต์ ออฟ ตูริน เสด็จมายัง

วงดนตรีแล้วพระราชทานพระหัตถ์ให้นางเจริญ พาทย์โกสัล จับ พร้อมทั้งมีพระราชดำรัสชมเชยว่าร้องได้ไพเราะมาก เคนต์ ออฟ ตูริน ก็ประทานพระหัตถ์ให้จับแล้วทรงชมเชยเช่นเดียวกัน

ในด้านวิชานาฏศิลป์ นางเจริญ พาทย์โกสัล ได้ฝึกหัดกับหม่อมเลื่อน หม่อมของเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ ในสมัยที่ตนยังเป็นเด็กอยู่ แต่ไม่สู้จะมีใจรัก อีกอย่างหนึ่งก็คือ เจียมตัวว่าเป็นคนไม่สวย จึงไม่ค่อยสมัครใจออกเล่นเป็นตัวละคร แต่ถึงคราวจำเป็นที่จะต้องออกเล่น ก็เล่นได้สมบทบาท ดังเช่นครั้งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสสั่งให้เล่นเป็นตัวพระลักษมีในเรื่องกรุงพานชมทวีป และเป็นตัวนางประทุมในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ก็เล่นได้ดี ทั้งนี้คงเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์นั้น ทรงมีวิธีเลือกตัวละครเป็นหลักใหญ่ ๓ ประการคือ การเล่นได้ถึงบทบาท ร่างงามและเสียงไพเราะเป็นเกณฑ์ เรื่องความสวยความงามนั้นตบแต่งได้ จะให้สวยอย่างไรก็ได้ไม่ยากเรื่องกรุงพานชมทวีปทรงเลือกนางเจริญ พาทย์โกสัล เป็นตัวพระลักษมี เพราะไม่มีบทบาทในทางรำเลยเป็นแต่นั่งปัดผ้าเฉยๆ แต่ทรงประสงค์จะทอดให้ทราบว่าจะหาใครร้องเพลงเทพบรรทมได้ไพเราะเท่านางเจริญ พาทย์โกสัล ไม่มี หรือที่ทรงเลือก นางเจริญ พาทย์โกสัล เล่นเป็นตัวนางประทุม ก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ มีบทบาทน้อยไม่สำคัญ แต่มีการร้องเพลงครวญ ซึ่งเพลงนี้นางเจริญ พาทย์โกสัล ร้องได้ไพเราะจับใจเป็นอย่างยิ่ง ส่วนในด้านที่อาจกล่าวได้ว่า นางเจริญ พาทย์โกสัล ได้ใช้ความรู้ให้เป็นประโยชน์แก่วงการดนตรีและการละครไทยเป็นอย่างยิ่งนั้น ก็ในช่วงระยะเวลาที่ได้ออกจากวังบ้านหม้อมาร่วมชีวิตกับท่านจางวางทั่ว พาทย์โกสัล ศิลปินผู้มีฝีมือยอดเยี่ยมผู้หนึ่ง ซึ่งมีความสามารถรอบรู้และชำนาญทั้งดนตรีไทยและดนตรีสากล นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล ได้กล่าวสรรเสริญนางเจริญ พาทย์โกสัล ไว้ในเรื่องชีวประวัติและผลงานของ จางวางทั่ว พาทย์โกสัล ตอนหนึ่งว่า “ความรู้ในเรื่องเพลงของคุณแม่เจริญนั้น นับว่าเป็นผลสำคัญต่อวงดนตรีของท่านครูจางวางทั่วมากมายเกินกว่าจะประมาณได้ เพราะท่านได้มาปลูกฝังแบบฉบับการขับร้องเพลงทุกประเภทไว้กับคณะพาทย์โกสัลมาจนทุกวันนี้”

และอีกตอนหนึ่งในเรื่องชีวประวัติและผลงานของจางวางทั่ว พาทย์โกสัล นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล ได้กล่าวถึงความสำคัญของบ้านหลังวัดกัลยาณมิตร ฝั่งธนบุรี อันเป็นบ้านของจางวางทั่ว พาทย์โกสัล ว่า

“บ้านท่านครูจางวางทั้งนั้นได้ชื่อว่า ยอดเยี่ยมในเพลงขับร้อง เพราะมีนายแม่เจริญ เป็นหลักอยู่คนร้องก็มีมาก และทำเพลงเถามาก่อนวังบูรพาภิรมย์ อาจารย์คุณหลวงประดิษฐไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง) ก็เคยปรารภอยู่เสมอๆ ว่า แม้ตัวท่านจะแต่งเพลงได้รวดเร็วและแต่งได้รวดเร็วและแต่งได้มาก แต่ก็ไม่มีบุญเท่าท่านครูจางวาง ซึ่งมีคนร้องเพลงดี ๆ อยู่ด้วย คือ นายแม่เจริญ และศิษย์ทั้งหลายของท่านที่จะช่วยส่งให้เพลงไพเราะขึ้นด้วย การขับร้องแม่เจ้าคุณเสนาะดุริยางค์เองซึ่งเป็นผู้พัฒนาการขับร้องเพลงไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๖-๗ ให้มีเทคนิคละเอียดละม้ายขึ้นกว่าทางของโบราณ ก็ยังไปมาหาสู่ร่วมบรรเลงเพลงหรือไต่ถามเรื่องเพลงขับร้องกับนายแม่เจริญอยู่บ่อยๆ บางครั้งถึงมานอนค้างที่เรือนเครื่องดนตรีเป็นเวลาหลาย ๆ วัน”

นางเจริญ พาทยโกศล นอกจากจะใช้ความรู้ความสามารถให้แก่ ครอบครัวดังได้กล่าวแล้ว ยังได้บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่เจ้านายที่ทรงสนพระทัยในเรื่องดนตรีไทย และแก่ส่วนราชการอื่นอีกด้วย ดังเช่นที่หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ ทรงกล่าวไว้ในตอนท้ายพระนิพนธ์ประวัตินางเจริญ พาทยโกศลว่า

“แม่เจริญได้ออกจากวังบ้านหม้อ มาอยู่ที่บ้านหลังวัดกัลยาณมิตร จังหวัดธนบุรี ได้ถวายตัวเป็นข้าของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เป็นนักร้องและครูฝึกหัดขับร้องประจำอยู่ในวงปี่พาทย์ วังบางขุนพรหม ได้ขับร้องสนองพระเดชพระคุณในงานต่างๆ เสมอมา และยังได้เป็นครูสอนขับร้องประจำวงแตงวงทหารบกและทหารเรืออีกด้วย เคยเป็นกรรมการแผนกบันเทิงมีหน้าที่ตัดสินการแข่งขันแสดงละครและการขับร้องของหน่วยอนุสมาชิกในงานกาชาดเป็นประจำมาหลายปี นอกจากนั้นยังได้เป็นครูสอนขับร้องให้แก่ศิษย์ทั้งชายและหญิงที่บ้านอีกเป็นอันมาก

แม่เจริญมีความรู้ทางหนังสือเพียงพออ่านออกเขียนได้ โดยอาศัยความพยายามของตัวเอง เช่นสตรีที่ใฝ่รู้ทั้งหลายในสมัยนั้น แต่ด้วยเหตุที่จำเป็นจะต้องท่องเที่ยวบ้นบทวิอันเป็นบทร้องอยู่เนืองนิจ จึงทำให้มีความรู้ในทางกวีนิพนธ์ได้ดีพอใช้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ ทรงพระนิพนธ์เพลงขึ้นใหม่ ก็มักจะประทานมาให้แม่เจริญช่วยสืบหาบทกลอนเก่าๆ ที่ไพเราะเหมาะสมกับเพลง ถวายสนองพระเดชพระคุณและเมื่อเลือกถวายขึ้นไปมัก

พอพระทัยโปรดให้ใช้เป็นบทร้องประจำเพลงนั้น แล้วโปรดให้ฝึกหัดขับร้องเป็นเพลงสำหรับให้วงปี่พาทย์ประจำวังใช้บรรเลงสืบไป ในบางโอกาสแม่เจริญยังเคยแต่งกลอนขึ้นเอง เพื่อขับร้องในงานที่สำคัญแก่จิตใจ และจนชราอายุได้ ๗๒ ปี แม่เจริญยังสามารถร้องได้ โดยได้ขับร้องเพลงสีนวล ในงานทำบุญอายุครบ ๗๐ ปี ของพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ล.วราห์ กุญชร) ที่วังบ้านหม้อ เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นครั้งสุดท้าย”

นางเจริญ พาทย์โกสัล เริ่มต้นการฝึกหัดขับร้องเพลงที่วังบ้านหม้อเป็นครั้งแรก และร้องเพลงสุดท้ายที่วังบ้านหม้อ และต่อมาอีก ๖ ปี ก็ถึงแก่กรรมอย่างสงบด้วยโรคชรา เมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ สิริรวมอายุ ๗๙ ปี

